

OSMANLI BASININA YANSIYAN ŞEKİLİYLE 1914 MECLİS-İ MEBUSAN SEÇİMLERİNDE ERMENİLER

Şaduman HALICI*

Öz

Bu makalede, 1914 Meclis-i Mebusan Seçimleri sırasında Ermeni dinî ve siyasî temsilcilerinin izlediği politika ve bu politikanın seçimlere etkileri değerlendirilecektir. Bu değerlendirmeyi daha anlamlı yapabilmek için de seçimlerin yasal dayanakları, İttihat ve Terakki Hükümeti'nin/Fırkası'nın Ermeni dinî ve siyasî partileri ile ilişkileri üzerinde durulacaktır. Ardından, 1914 seçimleri öncesinde hükümetin ülke dışında borç arayışlarına, ülke içinde ise doğu illerinde yapılması planlanan ıslahat girişimlerine Avrupa devletlerinin müdahalesi karşısında Ermeni önderlerinin takındığı tavır ve bu tavrın seçimlere nasıl yansıdığı tartışılacaktır. Seçimler sırasında Ermenilerin siyasal iktidarla uzlaşma çabalarının yanı sıra Ermeni partilerinin Patrikhane ile ilişkileri ve bu ilişki ağının seçimlere etkisi de değerlendirilecektir. Ayrıca 1915'te alınan Tehcir sevk ve iskân kanununun Ermeni mebusları nasıl etkilediği de bu makalenin yanıt aradığı sorulardan biri olacaktır.

Anahtar Kelimeler: 1914 Seçimi, İttihat ve Terakki Hükümeti/Fırkası, Ermeni Patrikhanesi, Taşnaksutyun Partisi, Ermeni Mebuslar.

Abstract

ARMENIANS IN 1914 CHAMBER OF DEPUTIES (MECLIS-I MEBUSAN) ELECTIONS AS REFLECTED IN OTTOMAN PRESS AT THE TIME

This article sheds light on the policies followed by Armenian religious and political representatives and their impacts during 1914 Majlis-i Mebusan elections. It is also important to depict the legal foundations of the elections and the relations between the Government/Party of Union and Progress (İttihat and Terakki) and Armenian religious/party groups. Afterwards, this study evaluates the attitudes of Armenian leaders oriented the intervention of European governments to search for external debt and reform attempts planned to be carried out in eastern cities before 1914 elections. Moreover, the efforts by the Armenian groups to reach a consensus with Patriarchate during the period of elections are discussed in the process of 1915 deportation law on Armenian deputies.

Key Words: 1914 Elections, The Government/Party of Union and Progress (İttihat and Terakki), Armenian Patriarchate, Dasnaksutyun Party.

* Doç. Dr., Anadolu Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Tarih Bölümü; shalici@anadolu.edu.tr

1914 Meclis-i Mebusan seçimleri sırasında Ermenilerin izlediği politikaları, bu politikaların seçim sonuçlarına nasıl yansıdığını ele alıp değerlendirmeden önce bu değerlendirmeyi daha anlamlı yapabilmek için iki sorunun öncelikli olarak yanıtlanması gerekmektedir: 1- 1914 seçimlerinin yasal dayanağı nedir? 2- Seçimlerin arefesinde dönemin egemen partisi İttihat ve Terakki Hükümeti ile Ermeni Patrikhanesi ve partileri arasında nasıl bir ilişki vardır?

I. Seçimlerin Yasal Dayanakları

1877 yılında yapılan Meclis-i Mebusan seçimleri, bir komisyon tarafından hazırlanan ve Meclis-i Umumi'nin Suret-i İntihabına ve Tayini'ne Dair Talimat-ı Muvakkate adı ile çıkarılan geçici bir yasaya dayalı olarak yapılmıştı¹. Geçici yasa; Meclis-i Mebusan ve Meclis-i Âyan olmak üzere iki kanatlı bir parlamento/Meclis-i Umumî öngörmüş, üyeleri seçimle gelecek olan Meclis-i Mebusan'ı 120 kişi olarak saptamış, o yılın Mart ayı başında açılacak olan meclisin çalışma süresini de üç ay olarak belirlemişti. Bu talimatnameye dayalı olarak oluşan Meşrutiyet döneminin ilk meclisi, 26 Aralık 1876'da kabul ettiği Kanun-ı Esasi (Anayasa) ile mebus sayısını belirlememiş, her elli bin erkek nüfusa bir üye seçimini öngörmüştü. Anayasaya göre; Meclis, her yıl Kasım ayı başında başlamak ve Mart başına kadar sürmek üzere dört ay çalışacaktı. Seçimin nasıl yapılacağı da özel bir yasa ile saptanacaktı². Meclis, Anayasa'da belirtilen bu özel yasa tasarisını da "İntihab-ı Mebusan Kanun Layihası" adı ile hazırlamıştı. Ancak Padişah tarafından onaylanmadığı için yasalasıp yürürlüğe konamamıştı.

23 Temmuz 1908'de Meşrutiyet ikinci kez ilan edilip Kanun-ı Esasi'nin yeniden yürürlüğe konacağı ve Meclis-i Umumi'nin yeniden açılacağı duyurulduğunda, seçimin hangi yasal belgeye dayanacağı sorusu da gündeme geldi. Zira yukarıda verdiğimiz gibi talimatname, Anayasa ile çelişiyordu. Bu nedenle

¹ *Takvim-i Vekayi*, 18 Şevval 1293, *Vakit*, 2 Teşrin-i sani 1876, İhsan Güneş, *Türk Parlamento Tarihi Meşrutiyete Geçiş Süreci: I. Ve II. Meşrutiyet*, I, TBMM Vakfı Yayınları, Ankara 1997, s. 73.

² Madde 65- Heyet-i Mebusan'ın miktar-ı âzası tebaa-i Osmaniye'den her elli bin nüfus zükürda bir nefer itibariyle tertip olunur. Madde 43-Meclis-i Umumi'nin iki heyeti beher sene teşrinisani iptidasında tecemmu eder ve ba-irade-i seniye açılır ve mart iptidasında yine ba-irade-i seniye kapanır ve bu heyetlerden biri diğerinin müctemi bulunmadığı zamanda mün'akid olamaz. Madde 66- Emr-i intihab rey-i hafî kaidesi üzerine müessesistir. Suret-i icrası kanun-ı mahsus ile tâyin olunacaktır. Suna Kili-Şeref Gözübüyük, *Sened-i İttifaktan Günümüze Türk Anayasa Metinleri*, Türkiye İş Bankası Yayınları, İstanbul 2006, s. 44.

uygulanması söz konusu olamazdı. Yeni bir seçim yasası hazırlamak için de zaman yoktu. Bu koşullarda seçimlerin, yasalaşmamış olan tasarıya dayalı olarak yapılması karara bağlandı³. Tasarı, 3 Ağustos 1908’de Padişah tarafından onaylandı ve “İntihab-ı Mebusan Kanunu” adı ile yürürlüğe kondu⁴. Ardından uygulanmasına yönelik olarak hazırlanan ve altı maddeden oluşan “İntihab-ı Mebusan Kanunnamesi’nin Suret-i İcraiyyesi’ne Dair Talimat Layihası”⁵ ile birlikte tüm vali ve mutasarrıflıklara gönderildi.

Seçim Kanunu, 83 maddeden oluşuyordu. Sancaklar birer seçim çevresi, nahiyeler ise birer seçim şubesi olarak belirlenmişti. Anayasa’nın 65. maddesi her elli bin erkek için bir mebus seçilmesini öngörmesine karşın, kimi sancakların elli binden az nüfusu olduğu göz önünde bulundurularak, yasada, yirmi beş bin nüfus esas alınmıştı. Böylece yirmi beş bin ile yetmiş beş binden az erkek nüfusa sahip olan sancaklardan bir mebus seçilmesi öngörülmüştü. Nüfusu yetmiş beş binden yüz yirmi beş bine kadar olan sancaklardan iki, yüz yirmi beş binden yüz yetmiş bine kadar olan sancaklardan üç, yüz yetmiş binden iki yüz yirmi bine kadar olan sancaklardan dört mebus çıkarılacaktı (madde 2)⁶. Seçim, iki dereceli olarak yapılacaktı. Seçmen olabilmek için; yirmi beş yaşından büyük olmak, medeni haklardan yoksun olmamak, yabancı bir devletin tebaası olmamak ya da böyle bir iddiada bulunmamak, birinin hizmetinde olmamak, iflas etti ise itibarını iade etmiş olmak, az çok devlete vergi verir olmak, bulunduğu yerde en az bir yıldan beri oturuyor olmak gerekiyordu (madde 22)⁷. Bu özellikleri taşıyan seçmenler arasından mebusları seçecek ikinci seçmenler (müntehib-i sâni) seçilecekti. Nahiyelerde; nüfusu beş yüzden fazla yedi yüz elliden az olanlar bir, yedi yüz elliden bin iki yüz elliye kadar olanlar iki, bin iki yüz elliden bin yedi yüz elliye kadar olanlar üç, bin yedi yüz elliden iki bin iki yüz elliye kadar olanlar ise dört ikinci seçmen seçecekti. Birinci seçmen sayısı beş yüzden az ve iki yüz elliden çok olan nahiyeler de bir ikinci seçmen seçebilecekti (madde 29)⁸. İkinci seçmenler ise ya adaylığı belli olmuş kişilere oy vereceklerdi ya da bunların dışında kendilerince uygun gördükleri kişileri seçeceklerdi. Mebus olabilmek için

³ Güneş, a.g.e., I, s. 244; Fevzi Demir, *Osmanlı Devleti’nde II. Meşrutiyet Dönemi Meclis-i Mebusan Seçimleri 1908-1914*, İmge Kitabevi, Ankara 2007, s. 29-32.

⁴ Yasa metni için bkz. *Düstur*, II. Tertip, C. 1, Matbaa-i Âmire, Dersaadet 1329, s. 18-37, *Takvim-i Vekayi*, 20 Eylül 1324 (1908); *İntihâb-ı Mebusan Kanunu*, Karabet Matbaası, Dersaadet 1324.

⁵ *Düstur*, II. Tertip, C. 1, s. 37-39.

⁶ *Düstur*, II. Tertip, C. 1, s. 18.

⁷ *Düstur*, II. Tertip, C. 1, s. 23.

⁸ *Düstur*, II. Tertip, C. 1, s. 25-26.

Osmanlı tebaasından olması, geçici de olsa yabancı hizmetinde bulunmaması, Türkçe bilmesi, otuz yaşını geçmiş olması, seçim sırasında birinin hizmetkârı olmaması, iflas etmiş ise itibarını iade etmiş olması, kötü hali olmaması, borcundan dolayı hükümetin, malına mülküne el koymuş olmaması, medeni haklardan yoksun olmaması, yabancı tebaasından olduğu iddiasında bulunulmaması gerekiyordu (madde 17)⁹.

1943 yılına kadar kimi küçük değişikliklerle yürürlükte kalacak olan 1908 tarihli bu Seçim Kanunu 1914 seçimlerinin de yasal dayanağı oldu.

II. 1914 Seçimleri Öncesi İttihat ve Terakki Hükümeti'nin Ermeni Dinî Kurumları ve Partileri ile İlişkisi

1914 seçimlerinde üç etkin güç vardı: İttihat ve Terakki Hükümeti, Ermeni Patrikhanesi ve Ermeni partileri. Ermeni Patrikhanesi ve Ermeni partilerinin hem kendi aralarındaki hem de İttihat ve Terakki Hükümeti ile olan ilişkileri, 1914 seçim sürecine ve sonucuna doğrudan etki yaptı.

Meşrutiyet öncesinde Ermenilerin kendi aralarında bir eşgüdümü, ortak bir amacı ve bu amaç için ortak mücadele iradeleri yoktu. Rumlar gibi örgütlü ve yekvücut bir siyasi duruşları da bulunmuyordu. 1831'de Katolik Ermeniler, 1850'de ise Protestan Ermeniler ayrı birer topluluk olarak kabul edilmişti¹⁰. 1847'de Patrikhane'de 14 ruhanî üyeden oluşan Meclis-i Ruhanî ile yarısı Ermeni asillerinden (amiralar), yarısı sanat erbabından oluşan 20 kişilik Yüksek Meclis oluşturularak yeni bir örgütlenmeye gidilmişti¹¹. Bununla birlikte Osmanlı Ermenilerinin iç yapısını düzenleyen yasal belge 1863'te Bâb-ı Âli tarafından onaylanan, devletin 'nizamname', Ermenilerin ise 'anayasa' olarak benimsediği Nizamname-i Millet-i Ermeniyân oldu¹². Bu belgeye göre, hiyerarşik yapıda İs-

⁹ *Düstur*, II. Tertip, C. 1, s. 22.

¹⁰ Murat Bebiroğlu, *Tanzimat'tan II. Meşrutiyet'e Ermeni Nizamnameleri*, Orhan Matbaacılık, İstanbul 2003, s. 23-27.

¹¹ Fehmi Akın, "1863 Tarihli 'Nizamname-i Millet-i Ermeniyân' Bağlamında Osmanlı Devletinin Ermenilere Yönelik Tutumu", <http://turksandarmenians.marmara.edu.tr/1863-tarihli-nizamname-i-millet-i-ermeniyân-baglamında-osmanlı-devletinin-ermenilere-yonelik-tutumu/02.10.2015>.

¹² Nizamname için bkz. *Düstur*, I. Tertip, C. 2, s. 938-961. (<http://acikerisim.tbmm.gov.tr:8080/xmlui/handle/11543/67>, 02.10.2015). Ayrıca bkz. Ali Şafak, "Dersaadet Ermeni Patriği'nin Suret-i İntihabına Dair Nizamname Hükümleri ve Hukukî Açından Kısa Bir Değerlendirme", *Dünden Bugüne Türk Ermeni İlişkileri*, ed. İdris Bal-Mustafa Çufalı, Nobel Yayın Dağıtım, Ankara 2003, s. 105-109; Bebiroğlu, *a.g.e.*, s. 82-109. Bebiroğlu, Fransız Anayasasına göre hazırlanan bu

tanbul Ermeni Patriği ilk sırada yer alırken, karar alma mekanizmasında meclislerin varlığı dikkati çekiyordu. Genel Meclis (Meclis-i Umumî) 140 üyeden oluşuyordu. Bunların 20'si İstanbul'daki kilise mensuplarınca seçilen din adamlarından, 40'ı taşradaki Ermeni halkı tarafından, 80'i ise kilise cemaatleri tarafından seçiliyordu (m. 57). Genel Meclis; İstanbul patriği ve katagigosu ile birlikte Ruhanî Meclis ve Cismanî (Siyasî) Meclis üyelerini de belirliyordu. Her iki meclisin işlemlerine nezaret etmek ve çözümlenemeyen konularda arabuluculuk yapmak görevini de üstlenmişti (m. 59). Ruhanî Meclis 35 yaşını geçmiş, en az beş yıl süre ile rahiplik ya da papazlık yapmış kilise üyeleri arasından seçilen 14 kişiden oluşuyordu (m. 25). Ermeni milletinin dini işlerinin yürütülmesinden sorumlu olan bu meclis, aynı zamanda mezheplerin güçlendirilmesine ve Ermeni haklarının ihlalinin önlenmesine de çalışacaktı (m. 28). Ermeni cemaatinin demokratik ve laik cephesini oluşturan Siyasî Meclis ise 20 kişiden oluşuyordu (m. 36). Üyeler, Ermeni halkının işlerine ve devletin yasalarına vakıf olan halk arasından seçiliyordu. Görevi, din işleri dışında kalan işleri (vakıf, okul hastane yönetimi vb.) yürütmektir. Bu görevini, oluşturduğu uzmanlık komisyonları aracılığı ile yapacaktı (m. 39). Uygulamada, Ruhanî ve Siyasî Meclis üyeleri birlikte toplandığında Muhtelit (Karma) Meclisi oluşturuyordu. II. Meşrutiyet'ten önce Patriklik; Ermenilerin yalnızca dinsel değil, siyasal olarak da önderiydi. Hükümetler, Ermenilerle bütün bağlantılarını Patrikhane aracılığıyla kuruyordu.

1914 seçimlerine giderken Osmanlı ülkesinde faaliyet gösteren dört Ermeni partisi bulunuyordu. Ermeni Devrimci Federasyonu ya da Taşnaksutyun, Sosyal Demokrat Hınçak Partisi (SDH), bu komiteden kopan Veregazmyal Hınçak Partisi ve Anayasal Ramgavar Partisi . Bunlar içinde asıl güç Taşnaksutyun'da idi. SDH de etkindi. Son ikisinin belirleyici bir gücü yoktu. Ermeni Patrikliği ile Ermeni partileri arasındaki çekişme, komitelerin kendi içinde de yaşanıyordu. SDH ile Taşnaksutyun arasında bir ideal birliği yoktu. Her ikisi de Ermeni toplumunu kendi etkisi altında toplama mücadelesi veriyordu. Ruhanî çevrelere yakın olan Ramgavar, din karşıtı görüşleri nedeniyle Taşnaksutyun ile mücadele ediyordu¹³. Taşnaksutyun içinde de radikaller ve ılımlılar vardı.

nizamnameyi "belki de Ortadoğu'da hazırlanan ilk gerçek anayasa" olarak tanımlıyor. Bebiroğlu, s. 76.

¹³ Esat Uras, *Tarihte Ermeniler ve Ermeni Meselesi*, Belge Yayınları, İstanbul 1976, s. 421-457; Arsen Avagyan, "İttihat ve Terakki Cemiyeti ile Ermeni Siyasî Partileri Arasındaki İlişkiler", çev. Ludmilla Denisenko, *Ermeniler ve İttihat ve Terakki-İşbirliğinden Çatışmaya*, Aras Yayıncılık, İstanbul 2005, s. 47, 83-84.

Bu karmaşık ilişki ağı içinde Osmanlı İmparatorluğu'nun asıl gücü olan İttihat ve Terakki ise Ermeni cemaatinin temsilcisi olarak Taşnaksutyun partisini tanıdı. 1908 öncesinde Abdülhamid istibdadına karşı mücadele veren bu iki gizli örgütün “dost ilişkisi”, yasal kimlik kazandıklarında da sürdü. Her iki taraf açısından da temel gayeler saklı kalmak ve amaca adım adım ulaşmak doğrultusunda yürütülen bir “dostluk”tu bu. Bu dostluk 1908 seçimlerinin de etkin duruşu oldu.

1908 seçimleri Kasım ve Aralık aylarında yapıldı. Bu süre içinde Ermeni örgütleri, yayınladıkları programlarla düşüncelerini ortaya koydu. Meşrutiyet-i Osmaniye Ermeni Cemiyeti; etnik temelli nisbi temsil sisteminin uygulanması (20 mebus çıkarma isteği), vilayetlerde yerinden yönetim ilkesinin geçerli olması, istibdat döneminde el konulan arazi ve mallarının Ermenilere geri verilmesi, ilköğretimin zorunlu, parasız ve anadilde olması gibi istekler sundu¹⁴. Bu istekler daha çok Patrikhane'nin görüşünü yansıtıyordu. Taşnaksutyun ise mecliste yirmi sandalye, Ermenilerin İttihat ve Terakki Hükümeti listesinden gösterilmemesi ve yerinden yönetim istiyordu. İttihat ve Terakki'nin düşüncesi ve programı ile uyuşmayan bu istekler destek bulmadı¹⁵. Buna karşın gerek Ermeni Patrikhane-si gerekse Taşnaksutyun seçimlere katılımında duraksamadı¹⁶. Seçimler sırasında Ermeniler açısından herhangi bir olumsuzluk da yaşanmadı. Seçim alayları sırasında Ermeni cemaat liderlerinden birinin Osmanlı toprağını öpmesi, buna karşın kimi Müslümanların da onun elini öptüğüne dair telgraflar göndermesi birlik mesajının samimi ifadesi oldu¹⁷. Ermeniler 17 Aralık 1908'de çalışmalarına başlayan I. Dönem Meclis-i Mebusanı'nda, biri ara seçimde gelmek üzere, 11 mebus ile temsil edildiler. Ermeni mebusların çoğu Taşnak'tı¹⁸. Parlamentoda

¹⁴ Demir, *a.g.e.*, s. 101-102.

¹⁵ Hüseyin Cahit, “Daşnaksutyun Fırkasının Programı”, *Tanin*, 4 Teşrin-i sâni (Kasım) 1908, no: 94, s. 1. Kasım ayı başında Bitlis'te İttihat ve Terakki Hükümeti ile Taşnaksutyun'un ortak danışma toplantısında istekler kabul edilmemişti. Bu toplantıda Taşnaksutyun tarafını İşkhan, Malumyan ve Pastırmacıyan (ArmenGar) temsil ediyordu. İttihat ve Terakki Hükümeti heyetine ise Vehib Bey başkanlık yapıyordu. Avagyan, *a.g.m.*, s. 52.

¹⁶ Seçimleri etkileyecek güçte olmasalar da Anayasal Ramgavar ve Veragazmyal Hınçak da İttihat ve Terakki Hükümeti'ni destekledi. SDH ise bağımsız hareket etti. Avagyan, *a.g.m.*, s. 52-53.

¹⁷ “Türkler ve Ermeniler”, *Tanin*, 25 Teşrin-i sâni (Kasım) 1908, no: 115, s. 2.

¹⁸ Agob Babikyan (28 Ağustos'ta ölümü üzerine Agob Boyacıyan-Tekfurdağı), İstapan İspartalyan (İzmir), Vartkes Serengülyan (Erzurum-Taşnak-İttihatçı), Karakin Pastırmacıyan (Erzurum-Taşnak), Krikor Zohrap (İstanbul-Taşnak), Bedros Hallacyan (İstanbul-Koyu İttihatçı), Hamparsum Boyacıyan (Murad, Kozan-Hınçak), Nazaret Dağavaryan (Sivas), Vahan Papazyan (Van), Keğam Der Garabetyan (Bitlis), Artin Boşgezenyan (Halep-24 Kasım 1909 ara seçimde). Recep Karacakaya, “Meclis-i Mebusan Seçimleri ve Ermeniler (1908-1914)”, *Yakın Dönem Türkiye Araştırmaları*, II/3 (2003), İstanbul 2004, s. 131.

resmi dilin Türkçe olması, Ermeni mebusları zor durumda bıraksa da¹⁹ encümen çalışmalarında ve kamu yararına projelerde etkin olarak yer almışlardı. Bu dönemde Krikor Zohrab'a adalet, Karakin Pastırmacıyan (Armen-Garo)'a da sanayi nazırlıkları önerilmiş ancak kabul etmemişlerdi²⁰.

1909 Nisan'ında İstanbul ve Adana'da eşzamanlı yaşanan iki olay ise dostluk ilişkisine farklı yansıdı. 13 Nisan 1909'da İstanbul'da başlayan kalkışmada ayaklanmacılar, İttihat ve Terakki önderlerinin peşine düştüğünde "izlenen birçok İttihatçı" Taşnaksutyun'un Sakızağacı'ndaki bürosuna sığınarak kurtulmuştu²¹. Taşnakların İstanbul Merkezi'nde toplanan komite üyeleri de milletvekilleri Krikor Zohrab, Vartkes Serengülyan (Hovhannes) ve Pastırmacıyan'dan Talat Paşa'ya ve Meclis Başkanı Halil (Menteşe) Bey'e yardım etmelerini istemişti. Ne var ki Adana'da yaşanan olaylarda Ermenilerin ciddi kayıplar yaşaması Ermeni cemaatinde ve Taşnaksutyun'da "düş kırıklığı" yarattı²². Dostluk sarsıldı, Ermeni mebusların muhalefet kanadını, yani Hürriyet ve İtilaf Fırkası (HİF)'ni desteklemelerinde etkili oldu. HİF, 1911'de yapılan ara seçimde İttihat ve Terakki'ye karşı büyük zafer kazandı, İttihat ve Terakki Hükümeti bu zafere karşı Kanun-ı Esasi'nin 35. maddesinde değişiklik yapma kartını oynadı. Başarılı olamayınca da aynı maddeye dayanarak Meclis-i Mebusan'ı feshetti. Ülke yeni

¹⁹ İstanbul mebusu Ohannes Vartkes şöyle diyordu: "Biz Osmanlıyız. Türk değiliz. Resmi dil Türkçedir. Onun için bir Ermeni, bütün resmi işlemlerde Türkçeyi konuşur. Fakat Ermeniliğini ve Ermeni dilini unutmaz. Meşrutiyet'te ulusal egemenliği ileri götürmek istediğimiz vakit, her unsurun hakkını tanımaklığımız gerekir." Bkz. Gülnihâl Bozkurt, *Alman-İngiliz Belgelerinin ve Siyasî Gelişmelerin Işığında Gayrimüslim Osmanlı Vatandaşlarının Hukukî Durumu (1839-1914)*, TTK Basımevi, Ankara 1989, s. 200. Zohrab, Serengülyan, Boyacıyan, Dağavaryan, Hallacyan Meclis'in aktif mebusları olurken diğer mebuslar Türkçeyi iyi bilmedikleri için pasif kalmışlardır. Avagyan, a.g.m., s. 54. Karakin Pastırmacıyan ve Keğam Der Garabedyan yörelerinin ağızıyla güçlkle konuşabilirken, Vahan Papazyan susmak zorunda kalmıştır. Gaidz. F. Minassian, "Birinci Dünya Savaşı Öncesinde İttihat ve Terakki Hükümeti ile Ermeni Devrimci Federasyonu Arasındaki İlişkiler", çev. Mutlucan Şahan, *Ermeniler ve İttihat ve Terakki İşbirliğinden Çatışmaya*, Aras Yayınları, İstanbul 2005, s. 163.

²⁰ Sosyalist Enternasyonal'e mensup olan Taşnaksutyun, burada alınan kararlar doğrultusunda devrimci olmayan bir kabineye girmemeyi yükümlendiği için bu iki mebus nazırlığı kabul etmemiştir. Bkz. Minassian, a.g.m., s. 163.

²¹ Avagyan, a.g.m., s. 60. Ayaklanma sırasında çıkan çatışmalarda ölenler Müslümanlar ile Gayrimüslimlerin ortak töreniyle gömülmüş, Enver Bey (Paşa), mezar başında verdiği söylevde, "Müslüman ve Hıristiyanların yaşarken ve ölümlerinde, bundan böyle hiçbir ırk ve inanç ayrımı tanımaksızın, yurtsever arkadaşlar olduklarının nişanesi olarak yan yana yattıklarını..." belirtmiştir. Bernard Lewis, *Modern Türkiye'nin Doğuşu*, TTK Yayınları, Ankara 1991, s. 216.

²² Nazım Bey, Taşnak militanı Azarig'te sığınırken, Halil Bey Zohrab'a sığınmış. Minassian, a.g.m., s. 165-166.

bir seçim atmosferine girdiğinde İttihat ve Terakki Hükümeti ile Taşnaksutyun arasında çıkarların zorladığı yeni bir uzlaşma oldu. İttihat ve Terakki Hükümeti, Taşnakların 1911 yılı Aralık ayında kendisine sunduğu talepler listesini kabul etti. Ayrıca 15 Ermeni mebus çıkarma sözünü vererek Taşnakların desteğini bir kez daha almayı başardı. Sosyal Demokrat Hınçak (SDH) ise ittifak yaptığı HİF’i destekledi. Mebus sayısını az bulan ve seçim çevrelerinin kasıtlı olarak Ermenilerden daha az ikinci seçmen çıkaracak şekilde düzenlendiğini iddia eden Patrikhane ise tarafsızlık söylemi altında İttihat ve Terakki Hükümeti karşıtı bir tutum takındı²³.

1912 seçimleri, ülke, iç ve dış politikada olağan üstü bir süreç yaşarken gerçekleşti. Dışta Trablusgarp savaşı sürüyordu. Balkanlardaki huzursuzluk İpek ve Yakova olayları ile kendisini iyice hissettirmişti. İçte muhalefet yani HİF, İttihat ve Terakki Hükümeti’ne karşı öç alma duygusu içinde seçimleri fırsat olarak değerlendiriyordu. Muhalefetin bu değerlendirmesi karşısında İttihat ve Terakki de hükümet olmanın avantajlarını kullandı ve tarihimize “dayaklı ve sopalı” sıfatı ile geçen seçimler gerçekleşti²⁴. Ne var ki İttihat ve Terakki Hükümeti, Taşnaklara verdiği sözü tutmadı. Ermeniler II. Dönem Meclis-i Mebusan’ında 10 mebus ile temsil edilebildi²⁵.

18 Nisan 1912’de çalışmalarına başlayan II. Dönem Meclis-i Mebusan’ı 5 Ağustos 1912’de fesh edilmişti. Anayasa’ya göre en geç altı ay içinde seçimlerin yapılması ve meclisin açılması gerekiyordu²⁶. Bu nedenle Hükümet seçim kararı almış, kimi yerlerde ikinci seçmenler, hatta bazı livalarda mebuslar da seçilmişti. Ne var ki Balkan Savaşı’nın çıkışı ile seçimler ikinci bir karara kadar ertelenmişti²⁷. Savaş, Osmanlı Devleti’nin büyük bozgunu ile sonuçlanmış, Babiâli Baskı-

²³ Demir, *a.g.e.*, s. 218-219.

²⁴ Tarafların seçim taktikleri için bkz. Ali Birinci, *Hürriyet ve İtilaf Fırkası – II. Meşrutiyet Devrinde İttihat ve Terakkiye Karşı Çıkanlar*, Dergâh Yayınları, İstanbul 1990, s. 142-145.

²⁵ Agop Boyacıyan (Tekfurdağı), Artin Boşgezenyan (Halep), Krikor Zohrab (İstanbul-Taşnak), Bedros Hallacyan (İstanbul-Koyu İttihatçı), Vahan Bardizbanyan (İzmir-Taşnak), Karakin Pastırmacıyan (Erzurum-Taşnak), Vartkes Serengülyan (Erzurum-Taşnak), Terzekyan Vramyan (Van), Dr. Karabet Paşayan (Sivas), Keğam Der Garabedian (Muş-Bitlis). Karacakaya, *a.g.m.*, s. 134. 1912’de seçilen Ermeni mebusların yaşam öyküleri için bkz. Kenan Olgun, “1912 ‘Sopalı’ Meclis-i Mebusan Seçimlerinde Ermeniler”, *Yeni Türkiye*, 60 (2014), <http://haypedia.com/makale/Osmanli%C4%B1%20Tarihi/d537d5d8-7623-4fad-9ab5-a7e5cdedc5b6.pdf>.

²⁶ Madde 73- Bâ-irade-i seniye Heyet-i Mebusan feshiyle dağıtıldığı halde nihayet altı ayda müctemi olmak üzere umum mebusanın müceddeden intihabına başlanacaktır. Kili-Gözübüyük, *a.g.e.*, s. 36.

²⁷ “İntihabat”, *Tanin*, 29 Teşrin-i evvel (Ekim) 1913, no: 1743, s. 2.

nı ile tek parti rejimini kuran İttihat ve Terakki Hükümeti'ne verilen toplumsal destek büyük yara almıştı. Balkanlı devletlerin kazandığı zafer, Osmanlı Devleti'ndeki Türk ve Müslüman olmayan unsurlarda milliyetçi refleksi güçlendirmiş, Berlin Antlaşması'nın Ermeniler için öngördüğü ıslahat hükmü yeniden canlanmış²⁸, Balkan milletlerinin özgürlüklerini kazanmasından cesaret alan Ermeni liderler Rusya'dan destek bulmaya yönelmişlerdi²⁹. İşte böylesine bir ortamda Hükümet, 17 Ekim 1913'de seçimlerin yapılması kararını aldı³⁰. Padişahın iradesinin 22 Ekim'de yayınlanması ile ülke yeniden seçim atmosferine girdi³¹.

İki dereceli olarak yapılan seçimlerin başladığı bugünlerde İttihat ve Terakki Hükümeti, gücünün doruğuna ulaşmıştı. Ancak büyük devletlerin ıslahat projeleri nedeniyle ve Osmanlılık ideolojisi çerçevesinde Ermeni taleplerinin bir dış sorun olmasını önlemeyi amaçladığı için uzlaşmacı tavrını korudu. Zira Ermenilerin desteğine gereksinim duyuyordu. 1908 ve 1912 seçimlerinde parçalı bir yapı gösteren Ermeni cemaat ve siyasal örgütleri ise bu kez Patrikhane'nin çatısı altında bütünleşmiş görünüyordu.

III. Ermenilerin Seçim Hazırlıkları

A. Seçim Özel Komisyonu'nun Oluşturulması

Ermeniler, 1914 seçimlerine daha örgütlü katıldı. Bu örgütlenmenin başını Taşnaksutyun Partisi çekti. Hükümet daha seçim kararını almadan harekete geçen parti, oluşturduğu özel bir heyeti Patrikhane Karma Meclisi'ne gönderdi ve Ermeni mebus sayısının belirlenmesinde; Ermeni nüfusunun temel alınmasını, 1908 ve 1912'ye göre mebus sayısının artırılmasını istedi. Parti, böylece

²⁸ Balkan devletleri 13 Ekim 1912'de Osmanlı Devleti'ne verdiği notada, Berlin Antlaşması'nda vaat edilen reformların icrası, her ulusun Osmanlı meclisinde nüfuslarıyla orantılı üye bulundurmasını, Hıristiyanların oturdukları vilayetlerdeki tüm meclislere alınmaları, Hıristiyan cemaat okullarının devlet okullarıyla eşit sayılması, Hıristiyanların oturdukları vilayetlere Büyük Devletlerce onaylanmış İsviçreli ya da Belçikalı valiler atanması, bunların yanında isteklerin denetimi için seçilmiş genel meclislerin bulunması gibi bir dizi istekte bulunmuştu. Bkz. Bozkurt, *a.g.e.*, s. 203-204; Yusuf Hikmet Bayur, *Türk İnkılabı Tarihi*, I, TTK Basımevi, Ankara 1983, s. 421; İslahat konusunda ayrıca bkz. Uras, *a.g.e.*, s. 150 vd.

²⁹ Feroz Ahmad, "İttihatçıların, Osmanlı İmparatorluğu'ndaki Rum, Ermeni ve Yahudi Cemaatleriyle Olan İlişkileri 1908-1914", *İttihatçılıktan Kemalizme*, çev. Fatmagül Berktaş Baltalı, Kaynak Yayınları, İstanbul 1996, s. 121.

³⁰ "Meclis-i Mebusan İntihabı", *Tanin*, 18 Teşrin-i evvel (Ekim) 1913, no: 1732, s. 1.

³¹ "Meclis-i Mebusan İntihabı", *Tanin*, 23 Teşrin-i evvel (Ekim) 1913, no: 1737, s. 2.

Ermeni milletinin hukukunun savunulmuş olacağını düşünüyordu³². Bu sırada kimi sorunlar yaşadığı Ermeni cemaatleri ile uzlaşma yolları arayan Patrikhane ise ortak bir komisyon oluşturdu³³. Bu komisyonun yaptığı toplantılar sonunda Ermeni Protestan ve Ermeni Katolik cemaatleri, mezhep ayırımı yapmaksızın siyasî konularda Ermeni Patrikhanesi'ne bağlı olduklarını belirterek, ortak hareket edileceğini duyurdu³⁴. Böylece kendisini güçlü hissetmeye başlayan Patrikhane 1914 seçimleri sırasında, 1908 ve 1912'ye göre taleplerini daha gür bir sesle dillendirebildi. Daha örgütlü hareket etti. Taşnaksutyun Partisi'nin önerisi doğrultusunda nasıl bir yol izleneceğini belirlemek üzere Ruhanî ve Siyasî meclis üyelerinden özel bir komisyon oluşturdu. Bu komisyona Ruhanî Meclis'ten, biri Katolik diğeri Protestan olmak üzere, iki üye de katıldı. Ermeni partilerinden Taşnaksutyun, Sosyal Demokrat Hınçak ve Ramgavar'ın da üye verdiği³⁵ özel komisyon, seçimle ilgili kararları almakta tam yetkili kılındı³⁶. Karma Meclis ise ülke düzeyinde temsilciliklerine (marhasalıklar) birer genelge göndererek Ermeniler'in hukukunun korunması için gerekli önlemlerin alınmasını istedi. Bab-ı Âli ile görüşmelerin başladığını bildirdi ve bu görüşmelerin sonucuna göre belirlenecek yeni talimatların kendilerine iletileceğine dikkat çekti³⁷.

B. Özel Komisyonun Hazırladığı Muhtıra

Patrikhane bünyesinde oluşturulan özel komisyon, yaptığı toplantılar sonunda Ermenilerin seçimlerde siyasal iktidardan taleplerini içeren bir muhtıra kaleme aldı³⁸. Hazırlanan muhtıra; "Ermeni ve Ermeni Katolik milletleri marhasaları ve bilcümle Ermeni partilerin marhasalarından teşekkül eden komisyonun arzusu ve Meclis-i Muhtelit'in tensibi" ile 15 Kasım 1913'te Adliye ve Mezahib Nazırı İbrahim Bey'e sunuldu. Muhtırada; öncelikli olarak Anayasada vurgula-

³² "Mebusan İntihabı Etrafında", *Tanin*, 17 Teşrin-i evvel (Ekim) 1913, no: 1731, s. 2.

³³ "Ermeni Protestan Cemiyeti", *Tanin*, 25 Teşrin-i evvel (Ekim) 1913, no: 1739, s. 2.

³⁴ "Ermeni Protestoları", *Tanin*, 27 Teşrin-i evvel (Ekim) 1913, no: 1741, s. 2.

³⁵ Hüseyin Cahit, "İntihabat Meselesi", *Tanin*, 24 Teşrin-i sâni (Kasım) 1913, no: 1766, s. 1; "İntihabat ve Ermeniler", *Tercüman-ı Hakikat*, 6 Teşrin-i sâni (Kasım) 1913, no: 11702, s. 3.

³⁶ "İntihabat Hakkında", *Tanin*, 9 Teşrin-i sâni (Kasım) 1913, no: 1754, s. 4.

³⁷ Hüseyin Cahit, "İntihabat Meselesi", *Tanin*, 24 Teşrin-i sâni (Kasım) 1913, no: 1766, s. 1; "İntihabat ve Ermeniler", *Tercüman-ı Hakikat*, 6 Teşrin-i sâni (Ekim) 1913, no: 11702, s. 3; "Mebusan İntihabı Etrafında", *Tanin*, 7 Teşrin-i sâni (Kasım) 1913, no: 1752, s. 2.

³⁸ Muhtıranın tam metni için bkz. "Ermeni Patrik Kaymakamlığının Bir Takriri", *Tanin*, 21 Teşrin-i sâni (Kasım) 1913, no: 1763, s. 1. Hüseyin Cahit, "İntihabat Meselesi", *Tanin*, 24 Teşrin-i sâni (Kasım) 1913, no: 1766, s. 1.

nan eşitlik anlayışının vücut bulabilmesi için ülkede yaşayan herkesin hukukî, medenî ve siyasî haklardan eşit olarak yararlanması ve aksi durumların ortadan kaldırılması gerektiği vurgulanıyordu. Ardından ülkede; coğrafi ve iktisadi yapı, etnik ve dinsel farklılık nedeni ile bu eşitliğin bulunmadığı, seçim hakkının da bunlar arasında yer aldığına işaretle bu haktan “bilhassa Ermeni milleti(nin) bi-hakkın istifade edememekte” olduğu belirtiliyordu. Muhtıra, bunun nedenlerini de üç maddede özetliyordu:

1. Osmanlı ülkesinde yerleşik olan Ermeni nüfusu “iki milyonu mütecaviz” ve Anayasaya göre yirmiden fazla mebus çıkarması gerekirken Ermeniler, gerek 1908’de, gerekse 1912’de bu sayının ancak yarısı kadar mebus çıkarabilmişti.

2. Seçilen mebusların çoğu Ermenilerin oyu ile seçilmemişti.

3. Mevcut seçim sistemi diğer unsurlar oy vermediği sürece Ermenilerin seçimini neredeyse olanaksızlaştırıyordu.

Muhtıra bu son konuda İstibdat dönemi uygulamalarını da sorumlu buluyordu. Ermenilere yönelik yasa dışı hareket ve beslenen düşmanlıklar, onların ülkenin değişik coğrafyalarına dağılmasına neden olmuştu. Vilayetlerin oluşturulmasında bu durum göz ardı edilmiş, seçim çevreleri belirlenirken Ermenilerin yerleşik bulunduğu “mahallat ve kura” seçimlerde çoğunluk oluşturamayacakları şekilde parçalanmıştı. Dolayısıyla Ermeniler, Anayasadan kaynaklanan seçim hakkını eşitlik çerçevesinde kullanmaktan yoksun bırakılmıştı. Muhtıra, bu yoksunluğun giderilmesi ve Ermenilerin temel haklardan, tam anlamıyla yararlanabilmesi için iki temel istekle siyasal iktidarın karşısında çıkıyordu:

1. Seçimlerde nisbi temsil sisteminin uygulanması ve Ermenilerin en az yirmi mebus çıkarmasını sağlayacak bir düzenleme yapılması,

2. Ermeni mebusların Ermeni ikinci seçmenler tarafından seçilmesi.

Bu iki isteğin yerine getirilmesi için gerekli olan yasal önlemlerin bir an önce alınmasını isteyen Ermeni temsilcileri, vilayetlere de gerekli olan emirlerin acilen verilmesi ricası ile muhtıraya son vermişlerdi. Ne var ki muhtıra ne siyasal iktidar, ne de Türk kamuoyunca benimsenecek, üstelik yeni polemiklere zemin hazırlayacaktı.

C. Muhtıraya Tepkiler

1. Protestan Ermenilerin Tepkisi

Muhtıraya ilk itiraz, daha hükümete sunulmadan, Protestan Ermeniler'den geldi. Öyle ki bu itiraz Patrikhane'nin Osmanlı Ermenileri'nin yalnızca ruhanî değil siyasî liderliğini de üstlenme arzusuna önemli bir darbe olacak kadar etkiliydi. Görüş ayrılığı, Beyoğlu Ermeni Kilisesi'nde toplanan Protestan Ermeni Cemaati temsilcilerinin "bazı itirazâtı hâvi" istifalarını vererek, komisyon görüşmelerinden çekilmesi ile gün yüzüne çıktı. İtiraz konuları, Bâb-ı Âli'ye verilmek üzere hazırlanan muhtıranın içeriği idi. Protestan Ermeniler, Ermenilerden nüfusları oranında mebus seçimini öngören nisbi temsil sistemi ile mebusların doğrudan doğruya Patrikhane aracılığı ile belirlenmesine karşı çıkmışlardı. Protestanların sözcülüğünü yapan Jamanak (Vakit) gazetesi de böylesine bir kararı "gülünç olmaktan ziyade şayan-ı dikkat" buldu. Ermenilerin hukukunu savunmak adına yola çıkan Patrikhanenin, aldığı bu karar ile Ermeni haklarını tümüyle kaybedileceğine işaret etti. İsteğin, her elli bin nüfusa bir mebus seçilmesini öngören Kanun-ı Esasî'ye aykırı olduğunu vurguladı. Zira Anayasada nisbi temsili içeren "bir madde değil harf-i vahid bile yoktu." Böylesine bir isteğin "fiyaskodan başka bir sonuç vermeyeceğini belirten Jamanak, Patrikhane'ye "Kanun-ı Esasî'nin hangi maddesine tevfi kan şu nisbet-i nüfus mütalaasına kalkıştığını" sormaktan da kendisini alıkoymadı. Meşrutî yönetimlerde hak ve yetki talebinin yapılabileceğine, ancak talep edilen hak ve yetkinin Ermeniler dışında ülkede yaşayan diğer halkların hak ve yetkilerini ihlal etmemesi gerektiğine de dikkati çekti. Patrikhaneye, yasa maddelerini değiştirme yetkisinin yürütmenin değil, yasa organının işlevleri arasında olduğunu hatırlattı. Böylece hazırlanmakta olan muhtıranın Bâb-ı Âli'ye verilecek olmasına da karşı çıktı. Ermeni mebusların Patrikhane tarafından seçilmesi önerisinin ise yalnızca yasa hükümlerine aykırı olmakla kalmadığına, aynı zamanda ülkede dedikoduya yol açacağına, birliği bozacağına ve seçim sistemini işlevsiz kılacağına dikkati çekti. "Ermenilere böyle bir salahiyet verilirse diğer anasır dahi aynı mutalebatta bulunmayacaklar mı? O halde müntehib-i evvel ve müntehib-i sâni gibi şeylerin lüzumu kalır mı?" diye haklı bir soru yöneltti. İttihatçı basının "Osmanlıcılık" ideolojisine dikkati çekecek ortaya koyduğu itiraz da bu konuda düğümliyordu.

2. İttihatçı Basının Tepkisi

Muhtıranın içeriği, basında, özellikle İttihat ve Terakki yanlısı olan basında büyük tepki çekti. Örneğin Tanin başyazarı Hüseyin Cahit'i hayrete düşürmüştü. Trablusgarp ve Balkan savaşlarında alınan yenilgi ve ardından gelen siyasal gelişmeleri hatırlatan H. Cahit, "geçirdiğimiz felaketlerden sonra memlekette sükûn ve vifak ile yaşamak ihtiyacını şiddetle hissettiğimiz şu devrede", Ermeni milleti ile Hükümet arasında anlaşmazlık kapısını açacak yeni bir olayın patlak vermesini arzu etmiyordu. Yeni dönemde, İttihat ve Terakki iktidarının politikasını 'dehşet saçmak' değil, 'hak dağıtmak' ve "kalp kazanmak" olarak özetleyen H. Cahit, "âkil bir makam" olan Patrikhanenin girişimini gerçek dışı buluyordu. Teoride haklı bulunduğu nisbi temsil isteğinin yeni bir istek olmadığına, meşrutiyetin ilk günlerinden itibaren kamuoyunda ve İttihat ve Terakki Hükümeti bünyesinde çok tartışıldığına dikkati çekti. Ancak bu sistemin pratikte nasıl uygulanacağı konusuna Ermenilerin bile yapıcı öneriler getiremediğine işaret etti. Ermenilerin uygulama olanağı bulunmayan bir seçim sistemi yerine, nüfusları oranında mebus çıkarma isteği ile kamuoyunun karşısına çıkmasını daha akılcı buldu. O zaman olumlu yanıt bulabileceklerdi. H. Cahit, anayasa değişikliği gerektiren bu isteğin muhatabının da Hükümet değil, Meclis-i Mebusan olduğunu işaret etti. Etnik temelli seçim sisteminin uygulanmasına ise anarşiye neden olacağını söyleyerek şöyle karşı çıktı:

*"Mebusan'daki fırkalar resmen birer milliyet fırkası olacaktır. Artık o zaman fikirler değil milletler çarpışacak, bir Ermeni mebusunun fikri, sözü, bütün Ermeni milletinin sözü olacak, bir taraftan ufak bir tecavüz bütün millete tecavüz sayılacak, hissiyât-ı müşterek gayr-ı kabil bir hale gelecektir."*³⁹

H. Cahit'in asıl itirazı Ermeni mebusların Ermenilerce seçilmesine idi.

*"Patrikhane Ermeni milletinin nüfusu nisbetinde mebus intihab olunmasını ve bu Ermeni mebusların Ermeni müntehib-i evvelleri tarafından intihab olunmuş Ermeni müntehib-i sânileri tarafından intihab edilmesini istiyor. Yani mevcut bütün esasını zir ü zeber ederek anın yerine bütün bütün başka bir usul ikame eyliyor."*⁴⁰

³⁹ Hüseyin Cahit, "Ermeni Patrikhanesinin Tavrı", *Tanin*, 21 Teşrin-i sâni (Kasım) 1913, no: 1763, s. 1.

⁴⁰ Aynı gazete haberi.

Hüseyin Cahit'e göre, bu talep karşılanırsa bile Ermenilere hiçbir yarar sağlamayacaktı. Ermeniler, mebuslarını nüfuslarına oranla ve Ermeniler tarafından seçilerek meclise gönderdiklerinde de çoğunluğu sağlayamayacak ve istedikleri kararı alamayacaktı. Bu ise meclisteki siyasal mücadelelerin yanına bir de etnik mücadele taşıyacak, mecliste Türk, Kürt, Ermeni milletleri arasındaki samimiyet duygusu kaybolacak ve bu, "avam tabakasında" düşmanlık şeklini alacaktı. H. Cahit, Ermenilerin her hakka sahip oldukları inancındaydı. Hak elde etme adına, mecliste Ermeni sıfatıyla mebus bulundurmalarını anlamsız buluyordu.

"Ermeni milleti siyasî bir meclis olan mebusanda niçin münhasıran millî mebus isteyebilir? Memleketimizde Ermeni milletinin bir millet olmak itibarıyla mevcudiyeti öteden beri tanınmıştır. Ve buna hiç dokunulmamıştır. ... Mekteplerini kendileri idare ederler. Hastanelerini kendileri idare ederler. Nikâhlarına kimse karışmaz, lisanlarına karışmaz, dinlerine karışmaz. Bir milletin başka daha millî hukuku nedir ki Ermeniler bunun muhafazası için Meclis-i Mebusan'a sırf kendilerinin intihab edecekleri mebusları göndermek istiyorlar?"⁴¹

Nisbi Temsil'e, Ahmet Agayef (Ağaoğlu Ahmet Bey) de karşıydı. Osmanlı ülkesinde uygulama olanağı bulunmayan bir sistem olduğunu şu sözlerle iddia etti:

"Muayyen kıtalar üzerinde yaşayarak hiç olmazsa o kıtalarda ekseriyeti veyahut mühim bir kitleyi haiz bulunan ekalliyetlerin hukuk-ı intihabiyelerini temin için böyle bir usule müracaat edilebilir. Fakat her noktası birer canlı halitalardan ibaret olan, her kıtasında bir iki değil, dört, beş muhtelif milliyetler, kavmiyetler sakın olarak yekdiğerine karışmış bulunan bir devlette böyle bir usulün tatbikine asla imkân bulunmadığı bedihidir."⁴²

Ahmet Bey, nisbi temsilin hak ve adalete daha uygun olduğu tezini, bu sistemi uygulayan Rusya'dan verdiği örneklerle çürütmeye yöneldi. Kafkasya'da yaşayan "bir buçuk milyon" Ermeni olduğu halde Rus Duması'nda yalnız bir Ermeni mebus bulunduğunu belirtti. Gerçek adaletin, halkın nüfusu oranında mebus çıkarması ile sağlanabileceğini kabul ediyordu. Ancak bunun için öncelikli ola-

⁴¹ Hüseyin Cahit, "İntihabat Meselesi", *Tanin*, 24 Teşrin-i sâni (Kasım) 1913, no: 1766, s. 1; Erdem Karaca, "1914 Seçimleri Sürecinde İttihat ve Terakki Cemiyeti'nin Ermenilerle Uzlaşma Çabalarının Osmanlı Basınına Yansımaları", *Hacettepe Üniversite CTAD*, X/19 (Bahar 2014), s. 88.

⁴² Ahmet Agayef, "Garip Bir İddia", *Tercüman-ı Hakikat*, 22 Teşrin-i sâni (Kasım) 1913, no: 11715, s. 1.

rak “mükemmel” nüfus sayımının yapılmasını zorunlu buluyordu. Ahmet Bey’e göre muhtıra bu gerekliliği göz ardı etmiş, gelişi güzel iddialarda bulunmuştu.

*“Halbuki işte muhtıra meselenin bu tarafını asla kâle almıyor. Kendisi sellemehüsselam ve sırf keyfi ve hiçbir vesikaya istinad etmeyerek Ermenilerin aded-i nüfusunu tayin ediyor ve âna nisbeten mebusların sırf Ermeniler tarafından intihab edilmesini talep ediyor. Mesela: Muhtıra Ermenilerin aded-i nüfusunu iki milyona iblağ ediyor. Ve beher yüz bin ahaliye birer mebus itibarıyla Ermeni mebuslarının adedini yirmiye çıkarıyor.”*⁴³

Osmanlı ülkesinde yaşayan Ermeni nüfusun tartışmalı olduğuna işaret eden Ahmet Bey, bilimsel olmayan veriler üzerinden alınacak kararların, gerçek hak ve adaleti sağlayamayacağını vurguladı. Ermeni mebusların, Ermeni olan ve olmayan tüm seçmenler tarafından seçilmesinin, Ermenilerin istediği kişileri meclise taşınmasını önlediği, bu olumsuzluğun ancak nisbi temsilin kabulü ile giderilebileceği iddiasını ise oldukça sert eleştirdi. Anayasaya göre, seçilen mebusların tüm ülkenin temsilcisi olduklarını; Türk, Arap, Kürt ayrımı yapmaksızın herkesin Osmanlı milletini temsil ettiğini, Meclis-i Mebusan’ın bu nedenle Osmanlılığın temsilcisi sıfatını taşıdığını belirtti. Milliyetlerin temsil edileceği bir mecliste birliğin değil, parçalanmanın olacağına işaret etti. Ermenilerin bu isteklerle güttüğü asıl amaç yoksa parçalanmak mıydı?

*“Mesela bir Türk mebus yalnız Türklerin mümessili sıfatını taşıdığı halde artık Yemen hakkında hiçbir fikir ve rey izhar etmemesi icab eder. Ve keza bir Arap mebusu(n) da mesela Bursa vilayetine ait mesaile müdahale etmemesi lazım gelir; o vakit umumî bir meclise bile lüzum kalmaz. Anın yerine birçok müteferrik ve başka başka yerlerde içtima eder, daire-i salahiyetleri mahdud ve muayyen meclislerin tertibi lazım gelir. Acaba arzu edilen şey bu mudur?”*⁴⁴

Ermeniler’in refah ve mutluluğunu Osmanlı Devleti içinde aradıklarını bildiğini, tarihin ve coğrafyanın birbirine bağladığı Ermeni ile Türk’ü kimsenin ayırmaya gücünün yetmeyeceğini de vurgulayan Ahmet Agayef, Ermeniler’den, İttihat ve Terakki Hükümeti ile açılan yeni dönemin, onların milli gelişmelerini sağlayacak olanaklar yarattığını görmelerini istedi. O da Hüseyin Cahit gibi, karşı karşıya kalınan sorunun, tarafların iyi niyeti ile çözülebileceği inancındaydı. Onların bu düşüncelerini siyasal iktidar da paylaşıyordu.

⁴³ Aynı gazete haberi.

⁴⁴ Aynı gazete haberi; Karaca, a.g.m., s. 84-86.

3. Siyasal İktidarın Tepkisi

Patrikhanenin isteklerine siyasal iktidardan ilk yanıt, muhtıranın ilk muhatabı Adliye Nazırı İbrahim Bey'den geldi. Yanıt, oldukça net ve sertti. Nazır, Meclis-i Mebusan'ın "şu veya bu heyeti, şu veya bu kavmi değil" bütün milleti temsil ettiğini, bütün kararların millet adına verildiğini, her mebusun da seçildiği andan itibaren, tüm milletin vekili olduğunu belirterek Osmanlılık vurgusu yaptı. İsteklerin, Kanun-ı Esasi'de karşılığı olmadığını açıkladı. Hükümetin, anayasa-da yeri olmayan bir isteği uygulamaya koyma yetkisi bulunmadığına, bu yönde bir yasa değişikliği önerisinin de zaten hazırlandığına işaret etti. Mebusların da serbestçe yasa önerisi verebileceklerini hatırlatarak çözüm yerinin Meclis-i Mebusan olduğuna dikkati çekti. Nazır ayrıca, Osmanlı milletinin haklarına ilişkin konuların Patriğin yetkisi dışında olduğunu belirterek Patrikliği, Ermenilerin siyasal lideri olarak kabul etmediğini de ortaya koydu. Tüm bu gerekçeler nedeni ile gelebilecek benzer isteklere bir daha yanıt verilmeyeceğini belirterek de sonraki girişimlerin önünü tıkamaya yöneldi⁴⁵. Dahiliye Nezareti Müsteşarı Ali Münif Bey ise nisbi temsil sisteminin uygulanabilmesi için Kanun-ı Esasi'nin tadil edilmesi gerektiğine işaret etti. Araplardan, nüfusları oranında mebus seçileceği yolundaki iddiaları ise "asıl ve esastan arı" bir "rivayet" olarak değerlendirdi⁴⁶. İttihat ve Terakki Kâtib-i Umumisi Mithat Şükrü (Bleda) Bey de Jamanak gazetesine verdiği demeçle, isteklerin Anayasaya aykırı olduğu görüşünü yineledi. Hükümetin yasaları değiştirme ya da kaldırma hakkı bulunmadığı gibi Patrikhanenin de yasaları yorumlama yetkisi olmadığına dikkati çekti. Nisbi temsil yasa-laşsa bile uygulama alanı yoktu. Mithat Şükrü, seçilecek bir Ermeniye Müslüman bir ikinci seçmenin neden oy veremeyeceğini sorduğunda, Jamanak muhabiri bir yanlış anlaşılmayı düzeltmek istedi. Patrikhanenin Ermeni mebusların yine Ermenilerce seçilmesini değil, Ermeni mebus adaylarının Ermenilerce belirlenmesini arzu ettiğini belirtti⁴⁷. Oysa yanılan kendisiydi. Bununla birlikte Mithat Şükrü

⁴⁵ "Ermeni Patrik Kaymakamlığının Bir Takriri", *Tanin*, 21 Teşrin-i sani (Kasım) 1913, no: 1763, s. 1.

⁴⁶ "İntihabat Hakkında", *İkdam*, 14 Teşrin-i sani 1913, no: 6007, s. 4.

⁴⁷ Jamanak Muhabirine göre; 1912 seçimlerinde Tekfurdağı'nda, yerel Ermeni temsilciliği ile Taşnaksutyun Partisi, Simbat Kaniban'ın mebus seçilmesini istemiş, ancak seçimi İttihat ve Terakki Fırkası'nın desteklediği bir başka Ermeni, (H)Agob Boyacıyan kazanmıştı. Ermenilerce "uygunsuz" bulunan bu tavır başka yerlerde de gerçekleşmişti. Bu nedenle Ermeniler kendi adaylarının İttihatçılar tarafında belirlenmesine karşı çıkıyordu. Mithat Bey ise Boyacıyan'ın seçiminin İttihat ve Terakki Fırkası Genel Merkezi'nin arzusu dışında olduğunu belirtti. Genel Merkezin, Kaniban Efendi'nin seçimi için ısrarcı olduğunu, ancak Tekfurdağı İttihat ve Terakki Fırkası şubesinin, Müslüman ikinci seçmenlerce daha iyi tanındığı ve kazanma şansı daha

Ermenileri memnun edecek bir yol bulabilmek amacıyla Bâb-ı Âli'de Talat Bey, Bedros Hallacyan ve Şura-yı Devlet Reisi Halil Bey'in katılımı ile bir komisyon oluşturulduğunu açıkladı. Yasal olarak değil, ama özel görüşmelerle sorunun çözülebileceğini, bu konuda İttihat ve Terakki Fırkası'nın son derece iyi niyetli olduğunu, Ermenileri, "ekseriyet teşkil etmedikleri mahallerden bile mebus çıkararak tatmine" çalışacaklarını belirtti⁴⁸. Azadamard (Özgürlük Kavgası) muhabirinin sorularını yanıtlayan bir İttihat ve Terakki Hükümeti yetkilisi de muhtıranın taraflar arasında bir soruna dönüşmeyeceği inancındaydı. Zira, Patrikliğe yeni seçilmiş olan Zaven Efendi Trabzon'dan İstanbul'a gelirken Rus veya Avusturya vapurları yerine Osmanlı bayrağını taşıyan bir vapura binmeyi tercih etmiş, böylece "samimi bir Osmanlı" olduğunu göstermişti. Mithat Şükrü Bey gibi o da Ermenilerin hak kaybına uğramaları için ellerinden geleni yapacaklarına, düzenleyecekleri listelerde "birçok Ermeni namzedi" bulunacağına işaret etti⁴⁹.

D. Muhtıranın Reddi Karşısında Ermeni Temsilcilerinin Takındığı Tavrı: İkinci Muhtıra

Muhtıraya destek veren taraflar, kamuoyundan yükselen itirazlar karşısında isteklerindeki haklılığı açıklamaya yöneldiler. Dahiliye Nazırı Talat Bey'i ziyaret eden Patrik Zaven Efendi; muhtıranın Adliye Nazırı'nca yanlış değerlendirildiğini, amaçlarının Anayasaya aykırı bir istekte bulunmak olmadığını belirtti⁵⁰. Taşnaksutyun temsilcisi Agnuni ise hiçbir tartışmaya yer bırakmayacak şekilde nisbi temsil sisteminin kabul edilmesini ve Ermeni mebusların bizzat Ermeniler tarafından seçilmesini talep ettiklerini, isteklerinin de hukuksal eşitliğin bir gereği olduğunu açıkladı. Kafkasya'da uygulanmakta olan nisbi temsil sisteminin Müslümanlarla Hıristiyanlar arasında çıkabilecek olası mücadelenin de önüne geçerek barışçıl bir hizmette bulunduğunu söyledi⁵¹. Ermenilerin seçimlerde

yüksek olduğu için Boyacıyan Efendi'nin aday gösterilmesinde ısrarcı olduğunu vurguladı. Bir siyasal partinin, taşranın isteklerine yanıt vermekle, düşüncesini almakla ve olabildiğince yerine getirmekle yükümlü olduğuna da dikkati çeken Mithat Bey, İttihat ve Terakki Fırkası yönetiminin, seçimden sonra kimi Ermenilerin itirazları karşısında tüm belgeleri göstererek, itirazcıları tatmin edilmeye çalıştığına da dikkati çekti. "Tahrir Meselesi-Ermenilerle İtilaf", *Tanin*, 29 Teşrin-i sâni (Kasım) 1913, no: 1771, s. 2.

⁴⁸ "Mithat Şükrü Beyin Beyanatı", *Tercüman-ı Hakikat*, 28 Teşrin-i sâni (Kasım) 1913, no: 11721, s. 3.

⁴⁹ "İntihabat ve Ermeniler", *Tercüman-ı Hakikat*, 22 Teşrin-i sâni (Kasım) 1913, no: 11715, s. 3.

⁵⁰ "Ermeni Patrik-i Cedidi Tahrir Meselesi", *Tanin*, 27 Teşrin-i sâni (Kasım) 1913, no: 1769, s. 2.

⁵¹ Bu iddiaya Ahmet Ağayef'in yanıtı için bkz. "Bir İtiraz Münasebeti İle", *Tercüman-ı Hakikat*,

nisbi sistemin uygulanmasını 1908'den bu yana dile getirdiklerine dikkati çekti. İttihat Terakki'nin o gün de bu isteği reddettiğini, Ermenilerin kendi adaylarını belirleme girişimlerine de engel olduğunu, örneğin Zohrab Efendi'nin adaylığına karşı çıktığını⁵², 1912 seçimlerinde ise 18-20 mebus çıkarma sözü vererek Taşnaksutyun Partisi ile ittifak yaptığını, ittifaka rağmen çıkarılan mebus sayısının 10'da kaldığını hatırlattı. Bunun nedeni sorulduğunda ise kendilerine “Sizin için daha çok mebus çıkarmak istiyorduk. Fakat ne yapalım Müslüman müntehibler bu yolda hareket etmediler. Reylerini Müslüman namzetler için tevcih ettiler” denildiğini hatırlattı. Bu yanıt Ermenilere, verilen sözler yasal güvenceye alınmadığında en meşru haklarından bile yoksun kalabilecekleri gerçeğini öğretmişti. O nedenle de Ermeni mebusların mutlak olarak Ermeni ikinci seçmenlerce seçilmesi isteniyordu. Zira, Ermeni mebusların “intihabatı, Müslüman müntehiblerin hüsn-ü niyetine havale edilecek olursa bu hayali bir şeyden başka bir şey olmaz(dı)” “İttihat ve Terakki tarafından gösterilen Ermeni mebuslarda kendi fırkalarının mürevviçlerinden başka bir şey olmayacaktı.” Verilen sözlerin tutulmadığından, Kürt beylerinin ‘bitmez tükenmez zulüm ve haksızlıkları altında bulunan’ Ermenilerin; 1908'den beri Meclis-i Mebusan'da İttihatçılara yardımcı olduğu, böylece Meşrutiyet'e bağlılıklarını ortaya koyduğu halde korunmadıklarından şikayet eden Agnuni, isteklerinin geçmişin hatalarından dönmek için bir fırsat olduğunu vurguladı. Haklı isteklerinin “Türk gazetelerinde bir hiddet ve gayz uyandırmasını” ve Ermeniler aleyhinde “şedid” bir dil kullanılmasına yol açmasını da yadırgayan Agnuni, bu gazetelere “memlekete hizmet etmek istiyorlarsa heyecan tevliid edecekleri yerde meseleyi soğukkanlılık ve ciddiyetle tetkik etmeleri(ni)” önerdi. “Tahkir ve tehditleri” ise “çocukluğa atf” etti⁵³.

Sosyal Demokrat Hınçak Partisi'nin görüşlerini ise bir parti üyesi, Stamboul gazetesi muhabirine verdiği demeçle açıkladı. Muhtıranın kimi gizli güçlerin baskısı ile verildiği yolunda basında çıkan imaları reddetti. Tıpkı Agnuni gibi o da 1908 seçimlerinden beri nisbi temsil istediklerini vurguladı. İttihat ve Terakki Fırkası'nın “haklı” isteklerini vermediğini belirtti. Taşnaksutyun'la it-

11 Kanun-ı evvel (Aralık) 1913, no: 11734, s. 1.

⁵² Tanin gazetesinin yanıtı: “*Cihan bilir ki Zohrab Efendi reddolunmak şöyle dursun iki devre-i intihabiyede de kabul edildi. Namzetler hakkında müdavele-i efkâr edilir iken leh ve aleyhte mütalaat dermeyan olunabilir. Bu kabil dedikoduları teşhir edip netayic-i hasilaya bakmamak ve Zohrab Efendi gibi kıymetli ve muktedir bir zatı dilgîr etmeğe çalışmak doğru bir siyaset değildir.*” Bkz. “İntihabatta Ermenilerin Nokta-i Nazarı”, *Tanin*, 11 Kanun-ı evvel (Aralık) 1913, no: 1783, s. 1.

⁵³ “Taşnaksutyun Fırkası ve İntihabat”, *Tanin*, 10 Kanun-ı evvel (Aralık) 1913, no: 1782, s. 3.

tifak halinde 1912 seçimlerine giren İttihat ve Terakki Fırkası'nın kendi müttefikini bile tatmin edemediğine işaret etti. 1908 ve 1912 seçimlerinde kendilerinin muhalefetle birlikte hareket ettiklerini, buna karşın 1913'ten itibaren ülkede muhalefetin kalmadığını vurgulayan Hınçak üyesi, İttihat ve Terakki Fırkası'nın kendilerini ya Meclis-i Mebusan'da bir mebusla temsil edilmek ya da İttihat ve Terakki Fırkası'nın mebus adaylarına oy vermek zorunda bıraktığına dikkati çekti. Ermeniler'in seçim hakkını, seçim çevrelerinde çoğunluğu oluşturamadıkları için kullanamadıklarına işarette, SDH'nin, 'kayıtsız koşulsuz' nisbi temsil sisteminin uygulanmasını istediğini vurguladı. Nisbi temsili azınlıkları temsil edecek en adil ve gerçek bir araç olarak tanımladı. Muhabirin, bu yöntemle mecliste etnik temelli partilerin oluşumdan endişe edip etmediği sorusunu ise "zannetmiyorum" diye yanıtlayan Hınçak üyesi, Ermenilerin mecliste tek bir parti ile değil "muhafazakâr, hürriyet-perveran, sosyalist gibi" çeşitli siyasî fırkaların güçleri oranında çıkaracakları mebuslarla temsil edileceğini ve kendi partilerinin programlarına göre hareket edecek zümreler oluşturacaklarını belirtti. Bu çerçevede SDH'nin Meclis-i Mebusan'da Ermeni muhafazakârları ile Türk, Kürt vb. sosyalist demokratlarla birlikte hareket edeceğine dikkati çekti. Nisbi temsilden daha adil bir öneriye açık olduklarını da belirten Hınçak üyesi, Ermenilerin nüfuslarına oranla mebus çıkarabilmelerinin "bir lütuf" olarak değil, yasal bir hak olarak sağlanması gerektiğine inandıklarını da sözlerine ekledi⁵⁴.

Adliye ve Mezahib Nazırı İbrahim Bey tarafından muhtıraya "red" yanıtı verilirken 'teamüllere aykırı olarak' muhtıranın da iade edilmesi kamuoyunda heyecan uyandırmış, gözler Patrikhaneye çevrilmişti. Nitekim Patrikhane Genel Meclisi'nin siyasî parti mensubu üyelerinden oluşan komisyon, 21 Kasım'da Galata Kilisesi'nde Patrik Zaven Efendi'nin başkanlığında toplanarak izlenecek yeni stratejiyi belirleme yoluna gitmişti. Toplantıda; alınan "red" yanıtı; hem Patrikhanenin ayrıcalıklarına, hem de bütün Ermeni milletine verilmiş bir yanıt olarak değerlendirildi. Sadrazamlığa sunulacak bir şikâyetname ile red yanıtına gösterilen gerekçelerin ve Nazır İbrahim Bey'in tavrının eleştirilmesi kararlaştırıldı⁵⁵. Taşnaksutyun Partisi'nin desteğini arkasına alan Patrikhane, isteklerinde ısrarcı oldu. Adliye Nezareti'ne sunulan muhtıranın benzeri, bu kez 24 Kasım'da Sadrazamlık makamına sunuldu. Nazır İbrahim Bey'in teamüllere aykırı olarak

⁵⁴ Stanboul (İstanbul) gazetesinden naklen, "İntihabat Meselesi", *Tercüman-ı Hakikat*, 12 Kanun-ı evvel (Aralık) 1913, no: 11735, s. 2; "İntihabatta Ermeniler", *İkdam*, 13 Kanun-ı evvel (Aralık) 1913, no: 6036, s. 3.

⁵⁵ "İntihabat ve Ermeniler", *Tercüman-ı Hakikat*, 23 Teşrin-i sâni (Kasım) 1913, no: 11716, s. 3.

muhtırayı iadesi ve kullandığı üslubun da eleştirildiği yeni muhtırada, Patrikhanenin yetki alanı dışına çıktığı yolundaki iddia da reddedildi⁵⁶. Anayasaya aykırılık iddiasının netleştirilmediği, hangi maddesine aykırı düştüğünün belirtilmediği vurgulandı. İsteklerin anayasa değişikliği gerektirmediğine işaret edildi. Henüz yasallık kazanmamış olan yürürlükteki seçim yönteminin, azınlıkların haklarını verecek şekilde değiştirilebileceğine, bu değişikliğin de Hükümetin yetkisi dâhilinde olduğuna işaret edildi⁵⁷.

Bu ikinci muhtıraya en sert tepki Ahmet Agayef'den geldi. Ahmet Bey yalnız Ermeniler, Türkler, Araplar, Kürtler tarafından seçilen mebusların Osmanlılığı temsil edemeyeceğine işaret etti. Ardından da muhtırayı kaleme alanların nisbi temsil sistemini anlayamadıklarını şu cümlelerle iddia etti.

*“Halbuki temsil-i nisbi tamamen başka usul üzerine müsteniddir. Bu usulün ruh ve esasını teşkil eden madde, her kavmin yalnız kendine ait mebusları intihap etmesinden ibarettir. Mesela herhangi bir daire-i intihabiyede Ermeni mebuslarını yalnız Ermeniler, Türk mebuslarını yalnız Türkler ve ilâahire intihap edebilirler. Bedihidir ki bunlar da yalnız Ermenilerin, Türklerin ve ilâahire mebusları, mümessilleri addedilebilirler. Artık bütün Osmanlılığı temsil etmek hakkını hiçbir vech ile hâiz olamazlar.”*⁵⁸

Agayef, Patrikhanenin, Hükümeti Kanun-ı Esasi'yi ihlal etmeye özendirdiğine, bugün kendi kişisel çıkarları için Hükümeti yanlış yollara sevk edenlerin, yarın kendi aleyhlerinde olabilecek yanlış adımlara itiraz hakkı bulunmayacağına işaret etti. Ermenilerin Türklerden daha fazla hak ve ayrıcalıklara sahip olduğunu, ancak ülkenin istibdatla yönetildiği günlerde bu hakların uygulamaya geçirilemediğini belirten Agayef, meşrutî yönetimde ve zaman içinde bu sorunlar aşılabilecekken ve sabredilmesi gerekirken Ermenilere “neden bu kadar telaş” diye sordu.

Gerek siyasal iktidarın, gerekse onu destekleyen basının nisbi temsiline Osmanlı ülkesinde uygulanamayacağına yönelik net ifadelerine karşın Ermeni temsilcileri isteklerinden geri adım atmaya düşünmüyordu. Ülkenin içinde bulunduğu siyasal atmosfer de onların ısrarcı olmasına zemin hazırlayacak kozlar veriyordu.

⁵⁶ “Ermeni Patrikhanesinin Yeni Bir Tavrı”, *Tanin*, 27 Teşrin-i sâni (Kasım) 1913, no: 1769, s. 3.

⁵⁷ İkinci muhtıranın tam metni için bkz. *Tercüman-ı Hakikat*, 27 Teşrin-i sâni (Kasım) 1913, no: 11720, s. 2.

⁵⁸ “Patrik Efendinin Yeni Tavrı”, *Tercüman-ı Hakikat*, 29 Teşrin-i sâni (Kasım) 1913, no: 11722, s. 1.

Balkan Savaşları, ardında çözüm bekleyen pek çok sorun bırakmıştı. Yunanistan ile adalar meselesi bunların başında geliyordu. Ekonomi dibe vurmuş, İttihatçılar dış borç arayışına çıkmıştı; ama Cavit Bey'in çaldığı kapılar yüzüne kapanıyordu. Öte yandan İttihatçılar Balkan bozgununa neden olan ordunun çağdaşlaştırılmasını gerekli buluyor, bu konuda Almanya'dan aradığı destek, İngiltere'nin başını çektiği blokta hoş karşılanılmıyordu. 1878 Berlin Antlaşması'nın tarafı olan bu devletler, Osmanlı Devleti'nden, Ermenilerin yaşadığı illerde ıslahat yapılmasını istiyor, üstelik ıslahatın kendi kontrolleri altında yürütülmesinde ısrarcı oluyorlardı⁵⁹. Bu düşüncüyü benimseyen Bogos Nubar gibi bir Osmanlı Ermenisi, Avrupa başkentlerinde kamuoyu oluşturmaya çalışıyor, Osmanlı Devleti'nin dışta borç arayışlarını, içte ise seçimleri koz olarak kullanmaya/kullandırmaya çalışıyordu. O, Rusya'dan da destek buluyordu⁶⁰. Zira İttihat ve Terakki Hükümeti ile Taşnaklar arasındaki uzlaşmanın Ağustos 1913'te son bulması Rusya'yı harekete geçirmiş⁶¹, Rusya Osmanlı Devleti'ne verdiği nota ile Ermeniler'in koruyucusu olduğunu belirterek reformların bekleneni veremediğini ve bu bölgeye askerlerinin girmesinin yararlı olabileceğini, İmparatorlukta genel bir reform yapılmasını

⁵⁹ Ermeni sorununun kronolojik gelişimi için bkz. Recep Karacakaya, *Ermeni Meselesi Kronoloji ve Kaynakça*, Gökkuşbu Tarih Dizisi 6, Bilimevi Basım Yayın Ltd. Şti, İstanbul 2005.

⁶⁰ 30 Kasım 1913'te Almanya, Avusturya-Macaristan, Fransa, İngiltere, İrlanda, İtalya, Rusya ve İsviçre'de Ermenilerce kurulan Ermeni Muhibbi Cemiyetlerini temsil eden üyeler Ermeni ıslahatı konusunu görüşmek amacıyla Paris'te toplanmışlar. Rus Ermeni Muhibbi Cemiyeti'ni temsilen Milyokof ile "Ermeni Heyet-i Murahhasası Reisi" Bogos Nubar Paşa da bu toplantıda hazır bulunmuş. Toplantıda İstanbul'da bulunan yabancı elçilerce hazırlanan ve Avrupalı görevlilere kontrol ve icrai yetki veren ıslahat projesinin Bâb-ı Âli tarafından olduğu gibi kabul edilmeden Avrupalı devletlerin Türkiye'ye borç verilmemesini, gümrük vergilerinin artırılmamasını ve yabancılara yeni vergiler konulmasına izin verilmemesini öngören bir kararnameyi kabul etmişler. Bkz. "Avrupada Ermeni Meclislerinin İçtimaı", *Tercüman-ı Hakikat*, 1 Kanun-ı evvel (Aralık) 1913, no: 11724, s. 2; "Vilayât-ı Şarkıye Islahatı-Pariste Bir İçtimaı", *İkdam*, 2 Kanun-ı evvel (Aralık) 1913, no: 6025, s. 2. Alman kararın metni için bkz. "Anadolu Islahatı", *İkdam*, 5 Kanun-ı evvel (Aralık) 1913, no: 6028, s. 3. Nubar Paşa toplantıdan sonra gazeteciye verdiği beyanatta Osmanlı borçlanması hakkında diyor ki: "Binaenaleyh Ermeniler düvel-i muazzamanın istikrazın akd edilmesini reddetmemelerinden menfaatdardırlar. Bizim talep ettiğimiz yegâne cihet, düvel-i muazzamanın muvafakatlarını ıslahatın kabulüne talik etmeleridir." Bâb-ı Âli Avrupa kontrolünü kabul etmemekte, Avrupalı genel müfettiş düşüncesine ve bunlara icrai yetki verilmesine karşı çıkmaktadır. Zira bunları egemenlik hakkına aykırı bulmaktadır. Bkz. "Nubar Paşanın Beyanatı", *İkdam*, 9 Kanun-ı evvel (Aralık) 1913, no: 6032, s. 3. Münir Süreyya Bey, *Ermeni Meselesinin Siyasî Tarihçesi (1877-1914)*, Başbakanlık Devlet Arşivleri Genel Müdürlüğü Yayını, Ankara 2001, s. 95.

⁶¹ İttihat ve Terakki Fırkası ile Taşnaksutyun Partisi arasında II. Meşrutiyet'in ilanının ardından başlayan uzlaşma ve birlikte hareket dönemi 1912 seçimlerinde ciddi yara almış, Taşnaksutyun'un 17 Ağustos 1913'te Cenevre'de başlayan VII. Kongresi sonunda da ilişkinin koştığı belgelenmişti. Kongrede alınan karar için bkz. Avagyan, a.g.m., s. 118-119.

istediğini bildirmişti⁶². Bu gelişmeler, İttihat ve Terakki Hükümeti'nin elini zayıflatmasa bile temkinli adım atmasına neden oluyordu. Dolayısıyla Ermeni siyasî ve ruhanî temsilcilerinin isteklerine karşı izleyeceği politikada, bu gelişmeleri göz önünde bulundurmak zorunda kalıyordu. Azadamard gazetesinin sorularını yanıtlayan bir hükümet yetkilisi de bu nazik duruma işaret ederek seçimler konusunda sorun çıkarmak yoluna gidilmesinin “bugünlerde kontrol talebi ile meydana çıkmış olan ecnebi müdahalesini” taçlandıracağını söylüyordu. Oysa bu koşullarda İttihat ve Terakki Hükümeti'nin Ermenilerden beklentisi, “Hükümet-i Osmaniye ile el ele vererek ıslahat kaziyesinin takibi keyfiyetinin kendi menfaatleri icabatından olduğuna emin olarak kontrol prensibine muhalif olduklarını kendi ağızlarıyla beyan etmek” olmalıydı⁶³. Ne var ki Ermeni temsilcileri sessiz kalmayı tercih edecek, “kontrol” baskılarının yoğun olarak hissedildiği günlerde Patrik Zaven Efendi neredeyse gınaşırı Rusya, Almanya, Fransa, İngiltere elçiliklerini ziyaret edecek⁶⁴ ve bu tutumları uzlaşma arayışlarına doğrudan etki yapacaktı.

IV. Siyasal İktidarın Uzlaşma Arayışları ve Ermenilerin Seçimleri Boykot Kararı

Osmanlı ülkesinde Ermenileri temsil eden iki büyük gücün; Patrikhane ile Taşnaksutyun Partisi'nin ısrarcı tutumu karşısında İttihat ve Terakki kararlı, ama yumuşak bir tutum takınmayı benimsedi. Bu arada taraflar arasında uzlaşşı sağlamak amacıyla oluşturulan komisyon üyelerinden Talat ve Halil Beylerle Hallacyan Efendi de 27 Kasım'da Bâb-ı Âli'de ilk toplantıyı yaptılar⁶⁵. Hükümet üyeleri de neredeyse her gün Patrikhaneyi ziyaret ediyordu. Dahiliye Nazırı Talat ve Maarif Nazırı Şükrü Beyler ve Nafia Nazırı Osman Nizami Paşa, Zaven Efendi ile görüşmelerde bulundular⁶⁶. Adliye Nazırı da 4 Aralık'ta yaptığı ziyaretinde Ermenilerin nüfusları oranında mebus çıkarmak hakkına sahip olduğunu, Ermeni mebusların miktarı hakkında Hükümetçe bir uzlaşma yolu bulunacağını, ancak Seçim Kanunu'nun değiştirilmesi teklifinin kesinlikle kabul edilmeyeceği-

⁶² Bozkurt, *a.g.e.*, s. 203-204.

⁶³ “İntihabat ve Ermeniler”, *Tercüman-ı Hakikat*, 22 Teşrin-i sâni (Kasım) 1913, no: 11715, s. 3.

⁶⁴ “İade-i Ziyaret”, *Tercüman-ı Hakikat*, 5 Kanun-ı evvel (Aralık) 1913, no: 11728, s. 2. Ziyaretleri 7 Aralıkta yineleyecektir. *Tanin*, 8 Kanun-ı evvel (Aralık) 1913, no: 1780, s. 3.

⁶⁵ “İtilaf Komisyonu”, *Tercüman-ı Hakikat*, 28 Teşrin-i sâni (Kasım) 1913, no: 11721, s. 2.

⁶⁶ “Ermeni Patrikhanesinde”, *İkdam*, 3 Kanun-ı evvel (Aralık) 1913, no: 6026, s. 3; “Ziyaret”, *Tanin*, 10 Kanun-ı evvel (Aralık) 1913, no: 1782, s. 2.

ni bildirdi⁶⁷. Dâhiliye Nazırı Talat Bey de Patrik Zaven Efendi ile yaptığı bir dizi görüşmede, Ermenilerin memnun edileceğini pek çok kez yineledi⁶⁸. Hükümetin olumlu tavrı Zaven Efendi'nin Bâb-ı Âli'ye yaptığı iade-i ziyarette de hissedildi. Talat Bey, Ermeniler tarafından gösterilen adayların seçimi için çaba gösterileceğini ve üçünün ismi İttihat ve Terakki Hükümeti tarafından belirlenmek üzere 20 Ermeni mebus çıkarılabileceğini belirtti⁶⁹.

Bu arada kimi görüş ayrılıkları yaşayan Ermeniler de yaptıkları bir dizi görüşmenin ardından millî ve siyasî konularda ortak hareket etme kararı aldı. Patrik Zaven Efendi ise 10 Aralık'ta Karma Meclis'i, o güne değin gerek Hükümet gerekse İttihat ve Terakki Fırkası üyeleri ile yapılan görüşmelerle ilgili bildirdi. Ermeni milletinin hukukunun korunacağı hakkında Hükümetin güvence verdiğini bildirdi⁷⁰. 11 ve 12 Aralık tarihli Ermeni ve Türk gazeteleri de Patrikhane ile Hükümet arasındaki anlaşmazlıkların çözüme kavuşturulduğu yönündeki haberleri sütunlarına taşıdılar⁷¹. Ancak çıkarılacak mebus sayısı kesinleşmemiş, Hükümet, yalnızca Ermenilerin göstereceği adayların seçileceği sözünü vermişti. İlkesel olarak uzlaşan taraflar, ayrıntılar üzerinde görüşmeleri sürdürdü. Talat Bey ile yapılan bu görüşmeleri Ermeniler adına Artin Şahirbekyan, Hamparsum Boyacıyan (Murad) ve Diran Yorganyan yürüttü. Görüşmelerde seçim yasaının değiştirilmesi konusu, İttihatçılar tarafından reddedildiği için, gündeme alınmadı. Seçilecek mebus sayısı ve bunların nasıl belirleneceği konusu tartışıldı⁷². Hükümete yakın bir kişi de Azadamard'a verdiği mülakatta, Hükümetin, Ermenilerin Osmanlı vatani ile olan bağlarını güçlendirmek konusunda samimi olduğunu, bu nedenle nüfusları oranında mebus çıkarma isteğine sıcak baktığını belirtti. Buna göre seçilecek mebusların, tümü olmasa bile büyük bölümü, Ermenilerin istediği kişilerden belirlenecekti. Yine Ermenilerce şikâyet konusu olan seçim çevrelerinde de düzeltmeye gidilebilecekti. Buna karşın Ermeni mebusların yine Erme-

⁶⁷ "İade-i Ziyaret", *Tercüman-ı Hakikat*, 5 Kanun-ı evvel (Aralık) 1913, no: 11728, s. 2; "Ermeni Patrikhanesinde", *Tanin*, 6 Kanun-ı evvel (Aralık) 1913, no: 1778, s. 2.

⁶⁸ "Ermeni Patrikhanesinde", *Tanin*, 5 Kanun-ı evvel (Aralık) 1913, no: 1777, s. 2. Ermeni gazeteleri bu sayının 25'e çıkabileceğini iddia ediyor. Bkz. "Ermeni Patriki", *İkdam*, 7 Kanun-ı evvel (Aralık) 1913, no: 6030, s. 2.

⁶⁹ "Ziyaret", *Tanin*, 8 Kanun-ı evvel (Aralık) 1913, no: 1780, s. 3.

⁷⁰ "Ermeni Fırkaları", "Meclis-i Mebusan ve Ermeniler", *Tanin*, 12 Kanun-ı evvel (Aralık) 1913, no: 1784, s. 3.

⁷¹ "Hükümet ve Patrikhaneler", *Tanin*, 12 Kanun-ı evvel (Aralık) 1913, no: 1784, s. 3; Azadamard'dan naklen "İntihabat ve Patrikhane", *Tanin*, 13 Kanun-ı evvel (Aralık) 1913, no: 1785, s. 4.

⁷² "İntihabata Dair", *Tanin*, 13 Kanun-ı evvel (Aralık) 1913, no: 1785, s. 4; "Ermeni Mebuslar Hakkında", *Tanin*, 16 Kanun-ı evvel (Aralık) 1913, no: 1788, s. 2.

nilerce seçilmesi uygun bulunmayabilirdi⁷³. 12 Aralıkta Hükümetle görüşmeleri ele alan Ermeni Siyasî Meclisi de kısmen bu görüşleri doğruladı. Hükümetin, üçü İttihat ve Terakki Fırkası tarafından belirlenmek üzere yirmi Ermeni mebus çıkarılmasını kabul ettiğini belirtti. Ancak bu kabul, yazılı olarak Patrikhane'ye sunulmadığı için üyeler temkinliydi⁷⁴.

Bu arada gazeteler, Rum Patrikhanesi ile Ermeni Patrikhanesi arasında yaşanan yoğun trafiğe, Rumların, Ermenilerle ittifak kurmak ve böylece daha fazla Rum mebus çıkarmak için Hükümete baskı yapmak istediğine dikkati çekiyordu⁷⁵. Ermeni basını seçimlerin boykot edilebileceğini iddia ederken, Ahmet Agayef ise Talat Bey'in verdiği, '20 Ermeni mebus çıkarılacağı', sözüne itiraz ediyordu. İslahat -nisbi temsil isteği- Ermeni-Rum ittifakı üçgeninde kimi devletlerin "entrika ve tahrikleri"ne işaret eden Agayef, 'bir nüfus sayımı yapıp da Ermeni ve Rum nüfusunun ikişer milyon olduğu anlaşılmış mıdır da yirmi mebus veriliyor' diye soruyordu. Bu sözün Hükümete ait olamayacağına, Talat Bey'in bu sözü ancak İttihat ve Terakki Hükümeti'nin "vekil-i umumisi" sıfatıyla verebileceğine işaret ediyordu⁷⁶. 13 Aralık'ta Şahirbekyan, Boyacıyan ve Yorganyan ile görüşen Dâhiliye Nazırı Talat Bey de bir daha bu sayıyı dillendiremedi. Hükümetin seçimler konusundaki görüşünü iki madde ile özetledi:

1. Ermeni mebus çıkarma hakkında sahip olan vilayetlerden seçilecek mebuslardan biri Ermeni olacaktı.

2. Ermeni mebus adayları seçim bölgesindeki Ermeni ve Türk ikinci seçmenlerinin ortak kararı ile belirlenecekti⁷⁷.

Bu iki madde ışığında Hükümet, seçimlerde Anayasaya aykırı bulduğu nisbi temsili uygulayamayacaktı. Buna karşın 'bu sistemle çıkarılabileceği kadar' mebus çıkarılmasını onaylıyordu. Ancak Hükümet, bu sözünü yasal güvenceye bağlamayı ve Ermeni mebusların Ermeni ikinci seçmenlerce seçilmesini onayla-

⁷³ "İntihabat ve Ermeniler", *Tercüman-ı Hakikat*, 13 Kanun-ı evvel (Aralık) 1913, no: 11736, s. 3.

⁷⁴ "İntihabat Hakkında Temsil-i Nisbi Usulü", *İkdam*, 14 Kanun-ı evvel (Aralık) 1913, no: 6037, s. 3.

⁷⁵ "Patrikhaneler Arasında", *Tanin*, 14 Kanun-ı evvel (Aralık) 1913, no: 1786, s. 2; "İntihabat Hakkında Temsil-i Nisbi Usulü", *İkdam*, 14 Kanun-ı evvel (Aralık) 1913, no: 6037, s. 3.

⁷⁶ "Bir Sui Tefehhüm Münasebeti İle", *Tercüman-ı Hakikat*, 15 Kanun-ı evvel (Aralık) 1913, no: 11738, s. 1.

⁷⁷ "Ermeni Mebusları Hakkında", *Tanin*, 16 Kanun-ı evvel (Aralık) 1913, no: 1788, s. 2; "İntihabat İşleri", *İkdam*, 17 Kanun-ı evvel (Aralık) 1913, no: 6040, s. 2.

mamıştı⁷⁸. İttihat ve Terakki Fırkası'nın düşüncesi de hükümetle uzlaşıyordu. Genel Sekreter Mithat Şükrü Bey, nisbi temsil sisteminin Anayasaya aykırı olmasına karşın bir uzlaşma yolu bulunduğuna, “yine nisbi bir derecede Ermeni mebuslar” seçilmesine gayret edileceğine, ancak bu sözü tamamen ve yasal olarak yerine getirebilmek için parlamentonun açılmasını beklemek zorunda olduklarına işaret etti. Ermeni mebusların, Ermenilerce seçilmesi ise Anayasanın “hükümüne de ruhuna da katiyen muhalifti”. Böylesine bir uygulama Ermeniler ile Türkleri birbirine yakınlaştırmaktan öte uzaklaştıracağı için isteğin kabulü “imkân haricinde” idi⁷⁹. Ne Talat Bey ne de Mithat Şükrü Bey 20 mebus sayısını dillendirdi. Jama-nak muhabiri ile konuşan Bahaeddin Şakir ise yirmi mebus çıkarılmayacağını kesin olarak belirtti. “İhtimal on sekiz mebus” seçtirilebilirdi. Bunun için İttihat ve Terakki Fırkası, basın da dâhil her türlü propaganda aracını kullanacaktı. Örgütleri aracılığı ile, yörenin ileri gelenleri aracılığı ile Ermeniler lehine kampanya yapacaktı. Buna karşın Ermeniler yine de seçimleri boykot ederse yapılacak şey, İttihat ve Terakki Fırkası'nın göstereceği Ermeni adayların seçimi için çalışmaktan ibaret olacaktı. Bunlar İttihat ve Terakki'nin “son sözü” idi⁸⁰.

Aslında Hükümet ve İttihat ve Terakki Fırkası köşeye sıkışmıştı. İslahat konusunda baskı gören, dış borç istekleri ıslahatın Avrupa kontrolü ile yapılması koşuluna bağlanmak istenen Hükümet, Ermenilerle bir an evvel uzlaşmak istiyordu. Bu çerçevede Vilayet İdare Kanunu'na yaptığı eklerle Ermeniler'in dillerini mahkemelerde ve resmi dairelerde kullanabilmesinin, vilayet meclislerinde, polis ve jandarma hizmetlerinde nüfusları oranında temsil edilmelerinin önünü açtı. Böylece olası tepkileri dindirmek, Ermenilerin seçimleri boykot etmelerinin önüne geçmek istedi. Ne var ki Ermeniler için bu adımlar yeterli değildi. Onlar muhtırada belirttikleri haklarını güvence altına almak istiyordu. Ermeni kamuoyunda etkin bir güç olan Taşnaksutyun'un görüşlerini Vartkes Serengülyan'ın yöneticiliğindeki Azadamard şöyle ortaya koyuyordu:

“Ermeni milleti, bu muhtıra-i müthişeye karşı emniyet talep ediyor, devletin uzviyetinde kendisine layık bir mevki-i iştirak verilmesine dair olan hakk-ı medenisini istiyor. Neşrve ilan olunan mevad-ı mezile (küçük/değersiz) bu muhtıraya karşı ufacak bir emniyet vermediği gibi devletin uzviyetine iştirak hakkı-

⁷⁸ “Ermeni Mebusları Hakkında”, *Tanin*, 23 Kanun-ı sâni (Ocak) 1914, no: 1825, s. 2.

⁷⁹ “Mesele-i İntihabiye Hakkında Mithat Şükrü Beyin Beyanâtı”, *İkdam*, 19 Kanun-ı evvel (Aralık) 1913, no: 6042, s. 3.

⁸⁰ “Doktor Bahaeddin Şakir Bey ile Mülakat”, *Tercüman-ı Hakikat*, 1 Kanun-ı sâni (Ocak) 1914, no: 11754, s. 3.

nı da diriğ ediyor. Kanun-ı cedid, Ermeniliği maruz-ı muhtura eden avamil ve müesseratteşdid ediyor. İmparatorluğun en fedakâr, en müstahsil bir milletini imha eden bu ap-aşıkâr seyiyenin (fenalıkların) devamına bir hükümet-i meşruta tahammül edebilir mi? Nerede, hangi millettir ki böyle bir vaziyete gerden-dâde olacaktır?”⁸¹

Özetle Ermeniler, Hükümetin kendilerine hak değil lütuf olarak sunduğu önerilere boyun eğmeyeceklerdi. Gerek Hükümetin, gerekse İttihat ve Terakki Fırkası'nın uzlaşma için öne sürdüğü iki maddelik öneri, 15 ve 17 Aralık'ta Zaven Efendi'nin başkanlığındaki Karma Meclis'in gündemine getirildi. Yapılan tartışmalar sonucunda Hükümetin önerisi “hukuk-ı milliyeyi hiçbir suretle temin etmediği” için kabul görmedi. Meclis üyeleri, muhtıradaki isteklerinde, özellikle Ermeni mebusların Ermenilerce seçilmesinde ısrarcı olmaya, Hükümetle yürütülen görüşmeleri sonlandırmaya ve seçimlere katılmamaya karar verdi. Kararın Bâb-ı Âli'ye tebliği ile Zaven Efendi görevlendirilirken, vilayetlerdeki Ermeni temsilciliklerine de seçimlerin boykot edileceği bildirildi⁸².

Boykot kararına ilk büyük tepki *Tanin* gazetesinden geldi. İttihat ve Terakki Fırkası'nın “uysallık ve fedakârlık göstererek” yaptığı önerinin Ermeni Karma Meclisi'nce reddini “lüzumsuz bir ısrar” olarak değerlendirdi. Nüfus itibarı ile on beş mebus bile çıkaramayacak olan Ermenilere “on altı, on sekiz mümkün olursa daha ziyade” mebus seçtirmeyi yükümlenen İttihat ve Terakki Fırkası'nın, bunun için Müslüman halk arasında her türlü propagandayı yapma garantisi de verdiği halde, Ermenilerin Anayasaya aykırı isteklerinde ‘zorlayıcı bir ısrar’ içinde olduğuna işaret etti. Bu ısrar ve seçimlere katılmama tehditleri Türkler ve Ermeniler arasındaki ahengi bozmaktan, “zehirli meyvelerden” başka bir sonuç vermeyecekti. Üstü örtülü bir şekilde ıslahat görüşmelerine de atıf yapan *Tanin*'e göre, her iki tarafta vatana bağlı olduktan ve yabancı parmağını “aynı nefretle” reddettikten sonra anlaşmamak için bir neden yoktu⁸³. Ahmet Ağayef de krizin, Ermeni mebusların Ermenilerce seçilmesinde ısrarcı olunmasından kaynaklandığına dikkati çekti. İstekleri “esas itibarı ile” kabul edildiği halde, Hükümeti kanun dışı hareket etmeye zorlamaktaki ısrarcılığa anlam veremediğini yazdı. Seçimleri boykot kararının ise “esef-engiz neticelere bâdi olabileceğini” söyleyerek Ermeni

⁸¹ Ahmet Ağayef, “Anlaşmak Kabil Olamayacak mı?”, *Tercüman-ı Hakikat*, 22 Kanun-ı evvel (Aralık) 1913, no: 11745, s. 1.

⁸² “Ermeniler ve İntihabat”, *Tercüman-ı Hakikat*, 16 Kanun-ı evvel (Aralık) 1913, no: 11739, s. 2; “İntihabat ve Ermeniler”, *İkdam*, 19 Kanun-ı evvel (Aralık) 1913, no: 6042, s. 4; “Ermeni Mebusları Hakkında”, *Tanin*, 23 Kanun-ı sâni (Ocak) 1914, no: 1825, s. 2.

⁸³ “Lüzumsuz Bir İsrar”, *Tanin*, 21 Kanun-ı evvel (Aralık) 1913, no: 1793, s. 1.

cemaatini uyardı. Ülkede yalnız Ermenilerin yaşamadığına, Rum, Kürt, Arap vb. etnik kimliklerin bulunduğuna, her birine istedikleri oranda mebusluk verilmesinin -Rumeli'nin kaybindan sonra sayısı iki yüz on ile sınırlı kalacak- Meclis-i Mebusan'da azınlığın çoğunluğa tahakkümünü beraberinde getireceğine işaret etti. Agayef'e göre bu ortamda Türkler de şöyle düşünüyordu:

“Meşrutiyetden, parlamentarizmden beklenen hayır ve semere bu mu idi. Rumeli'de intihabat dolayısıyla koparılan kıyametler komşu devletlerin hücumuna vesile ittihaz edilerek memleketin başına felaketler ve musibetler getirildi, şimdi de aynı gavgalar Anadolu sahasında başlıyor. Kuvve-i icraiye'yi gayr-ı kanuni tedâbire icbar ediyorlar. Tabiiyet etmediği halde Avrupa'nın müdahalesi, kontrollük vaz'ı, istikrazın akd edilmemesi ile tehdit eyliyorlar. Bir taraftan sadakat, vatanperverlikten bahsedildiği halde diğer taraftan heyetler Avrupa pay-ı tahtlarını dolaşarak devlet ve mülkün geçirmekte olduğu şu müşkülât içinde Avrupa efkâr-ı umumisini aleyhimize tahrik, Avrupa devletlerini müdahaleye sevk eyliyorlar. Eğer meşrutiyet ve parlamentarizm usulü bundan ibaret ise hayır ve bereket beklemek abestir.”⁸⁴

Agayef, bugün seçimleri boykot ederek meşrutiyete gölge düşürenlerin, yarın kendilerinden daha güçlü bir kitle karşısına çıkıp parlamentarizme aykırı düşen isteklerde bulunduğuunda verecek cevap bulamayacaklarına işaret etti. Ermenilerin ısrarının meşrutî yönetime zarar verdiği görüşünü ortaya koydu. Agayef'in dikkati çektiği birlikteliği, yani Patrikhane-Büyük devletler ilişkisini Moniteur Oriental ve Osmanischer Lloyd gazeteleri de sütunlarına taşıdı. Bu gazetelere göre Hükümet, ıslahatın büyük devletlerin kontrolü altında yapılması fikrini benimseyen Nubar Paşa'yı fikrinden vazgeçirmek ve doğrudan doğruya görüşmeler yapmak üzere İstanbul'a çağırarak üzere Münir Paşa'yı görevlendirmişti. Patrikhane ise Hükümet ile yürüttüğü görüşmelerin ayrıntı ve sonuçları ile ilgili Nubar Paşa'yı bilgilendirerek Hükümetin adımlarını engellemek istemişti⁸⁵. Oysa Nubar Paşa ve heyeti, İttihat ve Terakki Fırkası tarafından “şüpheli” idi⁸⁶.

⁸⁴ Ahmet Agayef, “Anlaşmak Kabil Olamayacak mı?”, *Tercüman-ı Hakikat*, 22 Kanun-ı evvel (Aralık) 1913, no: 11745, s. 1. Münir Süreyya Bey'in Paris Sefiri Rifat Paşa'nın telgrafına dayanarak belirttiğine göre taraflar arasındaki görüş ayrılığı ıslahatın kimin kontrolünde yapılacağı imiş. Şöyle diyor. “Patrikane doğu vilayetlerine Avrupalı vali atanması ve Rusya himayesine girilmesi görüşünü desteklemekte, Bogos Paşa da Avrupa kontrolü altında bir Osmanlı vali gönderilmesi tarzını tercih etmektedir.” Bkz. Münir Süreyya Bey, a.g.e., s. 80.

⁸⁵ “İttihat ve Terakki ve Patrikhaneler”, *İkdam*, 26 Kanun-ı evvel (Aralık) 1913, no: 6049, s. 3.

⁸⁶ Bahaeddin Şakir “bu meselede Rusya'nın pişdârı olup bize bazı teklifleri kabul ettirmek isteyenlerin samimi ve ciddi Osmanlı olduklarına şüphe vardır. Bogos Nubar Paşa heyeti bu kabildendir. Heyet-i mezkure Rusya'nın Ermeni milletinin müthiş bir düşmanı olduğunu unutarak onun davulunu

Bu arada, Ermeniler Hükümetin önerisini reddederken, Rumlar siyasal iktidarla uzlaştı. Üstelik Ermenilere yönelik eleştirel bir tutum da takındı. Neologos gazetesi Hükümetin, Ermeni Patrikhanesi'nin Anayasaya aykırı isteklerini aynen kabul edemeyeceğine, Anayasanın değiştirilmesi için de zamana ihtiyaç olduğuna dikkati çekti. Rum Patrikhanesi'nin bu gerçeği takdir ettiğini belirtti. Rumlar, mebuslarını kendileri seçmekten vazgeçmişti. İstekler yalnızca mebus sayısı ve mebus adaylarının Rum cemaati tarafından belirlenmesi ile sınırlanmıştı. Bu uzlaşmanın, ülkenin içinde bulunduğu koşulların bir gereği olduğu da özellikle vurgulandı. Gazeteye göre "iki veya üç Rum veya Ermeni mebusun eksik veya fazla olması memlekette şiddetle arzu edilen itilaf-ı anasır kaziyesinin akim kalmasını icab edecek kadar ehemmiyetli bir mesele değildi." Üstelik bu uzlaşmaya "bugün -bilhassa fırsatçı bir hükümet-i ecnebiyenin umur-ı dahiliyemize müdahale için bahane aramakta bulunduğu bir zamanda- her vakitten ziyade" gereksinim duyuluyordu⁸⁷. Eski İzmir mebusu Emanuel Emanuelidis de, ülkenin güçlü bir hükümete gereksinim duyduğu böylesine günlerde, nisbi temsil uygulanmasının "vahim" sonuçları olacağına işaret etti. Emanuelidis, Hükümete hareket özgürlüğü tanınması gerektiğine inanıyordu⁸⁸. Rumların hükümetle uzlaşması, Ermeni kamuoyunda adeta infial yarattı ve uzlaşma yollarını açan nedenlerden biri oldu.

V. Boykottan Uzlaşmaya Giden Süreç

Rumlarla uzlaşan Hükümet, Ermenilerle uzlaşma arayışlarını da sürdürdü. Adliye Nazırı İbrahim Bey, Hukuk işleri müdürü ile birlikte Patrikhane Siyasî

çalıyor. İşte bundan dolayı mezkur heyet bizim için şüphelidir" diyor, ancak bu duygularının tüm Ermenileri kapsamadığına işaret ederek "hamiyetli" Ermenilere güven beslediklerini dile getiriyordu. Bkz. "Doktor Bahaeddin Şakir Bey ile Mülakat", *Tercüman-ı Hakikat*, 1 Kanun-ı sâni (Ocak) 1914, no: 11754, s. 3.

⁸⁷ "İntihabat ve Patrikhane", *İkdam*, 22 Kanun-ı evvel (Aralık) 1913, no: 6045, s. 3.

⁸⁸ "*Burada talep edilen şey milletleri temsil edecek olan bir usul-ü intihabiyedir ki memlekette bu kadar fenalıklara sebebiyet veren ihtirasat-ı mefrate-i milliyeyi şa'şaa edecektir. ... Zaman bu gibi mübahasata mütehammil değildir. Biz şimdi iki harb-i meşumdan çıkıyoruz ki her iki harbin sikleti hemen de kâmilen Türk anasırı üzerine yüklenmiştir. Hükümete şimdi bulunduğu vaziyet-i haileden tahlis-i nefis için hürriyet-i hareket vermek vecibe-i sadakattir zannundayım.*" "İntihabât-ı Nisbî Meselesi", *Tercüman-ı Hakikat*, 27 Kanun-ı evvel (Aralık) 1913, no: 11750, s. 2. Rum cemaatinin bu tavrı 1914 seçimlerine olumlu yansiyacak siyasal iktidarcı Ermenilerin uzlaşmaz bulunan tavrına karşılık Rumlara 1914 seçimlerinde 17 mebusluk verilecek ve adaylar da Rum Patrikhanesi ve Vilayetlerdeki Rum metropolitleri ile ortak olarak yani Rumlar tarafından belirlenmiştir. "Mithat Şükrü Beyle Mülakat", *Tercüman-ı Hakikat*, 27 Şubat 1914, no: 11810, s. 2.

Meclis Başkanı İseban Karayan Efendi ile özel bir görüşme yaptı. Ermeniler de iyi niyet gösterdiği takdirde sorunu çözebileceklerini, ısrar ve inat politikasının Osmanlılık ile bağdaşmadığını belirtti. Ancak Karayan Efendi, görüş bildirme yetkisi olmadığını söyledi. Görüşmeyi Karma Meclis'e taşıdı. Meclis üyeleri önceki kararlarında ısrar etmeyi uygun buldu. İttihat ve Terakki Fırkası ise her ihtimale karşı önlem alma yoluna gitti, yerel İttihatçılar aracılığı ile Ermeni eşrafına Osmanlılıkla bağdaşmayan politikaların benimsenmemesi öğütünde bulunmaya yöneldi⁸⁹. Bununla birlikte İttihat ve Terakki Fırkası Genel Meclisi, 24 Aralık'ta yaptığı toplantıda Patrikhane ile uyuşma kararı aldı⁹⁰. Ancak Patrikhanenin daha önceden aldığı seçimleri boykot kararı seçim çevrelerinde yankı buldu. Erzurum, Muş, Merzifon Ermeni cemaatleri seçimlere katılmayacaklarını bildirdiler⁹¹. Taşradaki kimi Ermeni temsilcilikleri ise nasıl bir yol izleyeceklerini Patrikhaneden sordular. Patrikhane Siyasî Meclisi boykot kararını -zorlama olmaksızın- temsilciliklere bir kez daha bildirme kararı aldı⁹².

Hükümet, seçim hazırlıklarını yoğunlaştırdı. İstanbul'daki erkek nüfusunu tam olarak belirlemeye yöneldi. Bu çerçevede Adliye Nezareti, Rum ve Ermeni Patrikhaneleri ile Hahambaşılıktan yatılı okullarda, sağlık kurumlarında bulunup da isimleri mahalle defterlerine kaydedilmeyen öğrenci, hasta, çocuk, yetim ve hizmetlilerin miktarının acilen nezarete bildirilmesini istedi⁹³. Zira 24 Ocak 1914'te tüm ülkede ikinci seçmen seçimleri başlamıştı. İstanbul'da ise aynı gün ikinci seçmen seçimi için birinci seçmenler sandık başına gitmişti. İstanbul'da seçim sandıklarının bulunduğu bölgeler bayraklarla donatılmış, asayişin sağlanması için polis ve jandarma gerekli önlemleri almıştı. İttihat ve Terakki Fırkası adayları dışında ikinci seçmen bulunmadığı için birinci seçmenler oylarını İttihatçı adaylara veriyordu. Rum Patrikhanesi yayınladığı genelge ile Rumları ikinci seçmen seçimlerine katılmaya çağırdığı için⁹⁴ Rumlar çoğunlukla seçimlere katılıyordu⁹⁵. İkinci seçmen adayları arasında Ermenilere de yer veren Hükümet,

⁸⁹ “İntihabat Meselesi”, *Tercüman-ı Hakikat*, 25 Kanun-ı evvel (Aralık) 1913, no: 11748, s. 2.

⁹⁰ “İttihat ve Terakki ve Patrikhaneler”, *İkdam*, 26 Kanun-ı evvel (Aralık) 1913, no: 6049, s. 3.

⁹¹ “İntihabât Etrafında”, *İkdam*, 9 Kanun-ı sâni (Ocak) 1914, no: 6062, s. 2.

⁹² “İntihabât Etrafında”, *Tercüman-ı Hakikat*, 17 Kanun-ı sâni (Ocak) 1914, no: 11770, s. 2;

“İntihabât ve Ermeniler”, *İkdam*, 18 Kanun-ı sâni (Ocak) 1914, no: 6072, s. 2.

⁹³ “İntihabât Muamelâtından”, *İkdam*, 8 Kanun-ı sâni (Ocak) 1914, no: 6063, s. 2.

⁹⁴ Ahmet Agayef, “İntihabât ve Boykotaj”, *Tercüman-ı Hakikat*, 28 Kanun-ı sâni (Ocak) 1914, no: 11780, s. 1.

⁹⁵ “İntihabât”, *Tercüman-ı Hakikat*, 25 Kanun-ı sâni (Ocak) 1914, no: 11777, s. 2; “İntihabat”, *Tanin*, 25 Kanun-ı sâni (Ocak) 1914, no: 1827, s. 2.

Patrikhane'den seçimlere destek vermesini istediysede⁹⁶ aradığı desteği bulamadı. Kimi Ermeni gazeteleri de Patrikhanenin aldığı karar doğrultusunda Ermeni adayların istifa edeceği yönünde bazı haberleri sütunlarına taşıdılar. Buna karşın Patrikhane'nin boykot kararı tüm Ermeniler için birleştirici olmadı. Katolik Ermeni ikinci seçmenler istifaya zorlanamayacaklarını söyleyerek İttihat ve Terakki Fırkası'ndan yana tavır aldılar. İttihat Terakki'nin ikinci seçmen listesinde yer bulan Anton da basına verdiği demeçte, yasalar değişmediği sürece seçimlerin “kavmiyet, din ve sair esaslar üzerine” yapılamayacağını vurgulayarak seçim hakkının elinden alınamayacağını duyurdu⁹⁷. İstanbul'un bazı mahallelerinde ve Erzurum'un kimi köylerinde Ermeniler seçimlere katıldı⁹⁸. Panpar (Panpir?) gazetesine açıklama yapan bir Hükümet üyesi ise Ermeni ikinci seçmenler, seçimlere katılsa da katılmasa da Hükümetin Ermeni mebus çıkaracağını, üstelik sayılarının da 1912'den fazla olacağını vurguladı⁹⁹.

Ortaya çıkan bu tablo, Patrikhane çevresinde bütünleşmiş Ermenilerde te-reddütlere neden oldu. Neologos da SDH ve Taşnaksutyun'un katı tutumu nedeni ile Patrikhanenin uzlaşma adımları atamadığına işaret ediyordu¹⁰⁰. Patrikhane Seçim Komisyonu üyelerinden biri Jamanak muhabirine Hükümet ile görüşmelere yeniden başlanabileceğini söylüyordu¹⁰¹. Osmanischer Lloyd ise ıslahat sorununun çözümlenmekte olduğuna işaret ederek Patrikhanenin seçimleri boykot kararından döneceği tahmininde bulunuyor, konunun Karma Meclis'in gündemine alındığına dikkati çekiyordu¹⁰². Nitekim İttihat ve Terakki Fırkası Genel Merkezi ile Patrikhane arasında görüşmeler gayrı resmi olarak başladı¹⁰³. Günlerdir toplanacağı gazetelerle ilan edilen Ermeni Karma Meclisi 28 Ocak'ta Patrik Zaven'in başkanlığında ve seçimlere katılım gündemi ile toplandı. Ancak Ruhanî Meclis üyeleri çoğunluğu oluşturmadığı için karar alamadı. Görüş ayrılıkları su yüzüne çıktı. Patrikhane, seçime katılıma sıcak bakıyordu, ancak Taşnaksutyun Partisi

⁹⁶ “Ermeniler ve İntihabât”, *Tanin*, 27 Kanun-ı sâni (Ocak) 1914, no: 1829, s. 3.

⁹⁷ “İntihabât”, *Tanin*, 28 Kanun-ı sâni (Ocak) 1914, no: 1830, s. 2; Ahmet Agayef, “İntihabât ve Boykotaj”, *Tercüman-ı Hakikat*, 28 Kanun-ı sâni (Ocak) 1914, no: 11780, s. 1; “İntihabât ve Ermeni Katolikler”, *Tercüman-ı Hakikat*, 1 Şubat 1914, no: 11784, s. 3.

⁹⁸ “İntihabât Meselesi ve Ermeniler”, *İkdam*, 27 Kanun-ı sâni (Ocak) 1914, no: 6081, s. 2.

⁹⁹ “İntihabât ve Ermeniler”, *Tercüman-ı Hakikat*, 26 Kanun-ı sâni (Ocak) 1914, no: 11778, s. 2.

¹⁰⁰ “İntihabât ve Ermeniler”, *Tercüman-ı Hakikat*, 27 Kanun-ı sâni (Ocak) 1914, no: 11779, s. 3.

¹⁰¹ “Ermeni Mebusları Hakkında”, *Tanin*, 23 Kanun-ı sâni (Ocak) 1914, no: 1825, s. 2.

¹⁰² “İntihabât ve Ermeniler”, *Tercüman-ı Hakikat*, 25 Kanun-ı sâni (Ocak) 1914, no: 11777, s. 2; “Ermeniler ve İntihabât”, *İkdam*, 26 Kanun-ı sâni (Ocak) 1914, no: 6080, s. 3; *İkdam*, 30 Kanun-ı sâni (Ocak) 1914, no: 6084, s. 2.

¹⁰³ “Ermeniler ve İntihabât”, *İkdam*, 28 Kanun-ı sâni (Ocak) 1914, no: 6082, s. 3.

ayak diriyordu. Gelişmelerden Ermeni basını da rahatsızdı. Ortada bir “post kavgası” olduğuna işaret eden kimi Ermeni gazeteleri ise akıl ve mantık çağrısı yapmaktan kendilerini alıkoyamadı. Patrikhanenin sözcüsü konumundaki Puzantion ise Karma Meclis’in pek çok üyesinin İttihat ve Terakki Fırkası ile resmî görüşmelerin başlamasından yana olduğuna işaret ediyordu¹⁰⁴. Bu arada seçimler bir hayli ilerlemiş, kimi seçim çevrelerinde ikinci seçmen seçimi tamamlanmış¹⁰⁵, ülkenin kimi yörelerinde mebus seçimleri bile başlamıştı. Ancak Ermeniler ne Hükümetle ne de kendi aralarında uzlaşabiliyordu. Bu nedenle mebus adaylarını belirleyememişlerdi¹⁰⁶. Tanin gazetesi uyarma gereği hissetti. Ermeniler, Hükümetle görüşmeleri daha fazla sürüncemede bırakmamalıydı. Zira zaman daralıyordu. Olumlu adımlar atılmasını engelleyen aşırı unsurları bertaraf etmeli, el birliği ile çalışmaya girişmeliydi. Aksi takdirde yarın çok geç olabilirdi¹⁰⁷. Mithat Şükrü Bey’e göre ise çoktan geç kalınmıştı bile. Rumlarla anlaşmaya varan ve eli rahatlayan İttihat ve Terakki Fırkası şimdi panik havasından çıkmış, umursamaz bir tavır takınıyordu. Halep’ten İttihat ve Terakki listesinden Artin Boşgezenyan’ın mebus seçildiğini duyuran Mithat Şükrü’ye göre ıslahat meselesini bahane ederek İttihat ve Terakki Fırkası’ndan uzaklaşanlar için artık yapılacak bir şey yoktu. “Bizden tebaüd edenleri cebren tutamazdık” diyordu. Ermenilerin artık on sekiz mebus çıkarması da mümkün değildi. Zira seçimler ilerlemişti ve Rumlarla yapılan anlaşma nedeniyle Ermenilere verilen kimi mebusluklar, şimdi Rumlara verilmişti¹⁰⁸. Bundan dolayı kimse ve özellikle “Ermeni reisleri” İttihat ve Terakki Fırkası’nı suçlama hakkına sahip değildi¹⁰⁹.

Panik, şimdi Ermenileri sarmıştı. Mebuslukların Rumlara kaptırılması karşısında Panpar gazetesi, Karma Meclis’i sorumlu tuttu. Meclis, izlediği politika ile “son derece iktidarsız ve milletin hal-i hazır ve müstakbel refahiyetini temine gayr-i kadir olduğunu” kanıtlamıştı. Panpar, Karma Meclis üyelerinin ikircikli davrandığını düşünüyordu. Seçimlere katılma ya da katılmama konusunda net karar alıp, hiç geri dönüşler yapmadan uygulamaya geçmesi gerekirken meclis, “halkı tereddüd vadilerine isal etmekten ve efkârı teşevvüşe duçar eylemekten” başka bir şey yapmamıştı. Ermeni milleti, “kurulmuş zemberek gibi” Karma

¹⁰⁴ “İntihabât ve Ermeniler”, *Tercüman-ı Hakikat*, 29 Kanun-ı sâni (Ocak) 1914, no: 11781, s. 3.

¹⁰⁵ “İntihabat ve Anasır-ı Gayr-i Müslime”, *Tanin*, 31 Kanun-ı sâni (Ocak) 1914, no: 1833, s. 1.

¹⁰⁶ “Ermenilerin İştiraki”, *Tanin*, 1 Şubat 1914, no: 1834, s. 2; “İntihabat”, *Tanin*, 3 Şubat 1914, no: 1836, s. 1.

¹⁰⁷ “İntihabat ve Anasır-ı Gayr-i Müslime”, *Tanin*, 31 Kanun-ı sâni (Ocak) 1914, no: 1833, s. 1.

¹⁰⁸ “Mithat Şükrü Bey ile Mülakat”, *Tercüman-ı Hakikat*, 2 Şubat 1914, no: 11785, s. 3.

¹⁰⁹ Ahmet Agayef, “İntihabat Etrafında”, *Tercüman-ı Hakikat*, 7 Şubat 1914, no: 11790, s. 1.

Meclis'ten çıkacak sonucu bekler hale getirilmişti. Bazı mahallerde Ermeniler seçime katılırken, bazı yerlerde boykot yapılıyordu. Ermeni milli namusuna aykırı olan bu hallere neden olan ise Karma Meclis'in izlediği “meşuk, mütereddid ve meşum hatt-ı hareket” idi¹¹⁰. Puzanet Keşeyan'a göre ise izlenen politika nedeni ile Ermeniler “Dimyat'a pirince giderken evdeki bulgurdan ol(muşlardı)”. Öyle ki şimdi ‘nüfusça fazla olduğu’ Rumlardan bile daha az mebus çıkarmaya razı olmak zorundaydı. Zira Rum Patrikhanesi, Ermeni Patrikhanesi'nin “katı” tutumunu görür görmez yön değiştirip İttihatçılarla uyuşmayı başarmıştı. Bu nedenle Rumlar, Hükümet ve Fırka nazarında “yine nail-i lütuf ve iltifat oluyorlar”, Ermeniler ise “yine eski tas, eski hamam” kalıyordu. Keşeyan, Müslüman vatandaşlar ile aralarındaki ilişkiyi güçlendirmeye, yanlış anlaşılmalara düzeltmeye gereksinim duyulan bugünlerde Meclis-i Mebusan'a katılmamanın, Ermenilerin, Müslümanlar nazarındaki mevkiini sarsacağını da düşünüyor, bu nedenle yanlıştan biran evvel dönülmesini istiyordu¹¹¹. Ermenilerin seçimlere katılım yönünde net kararlar almaması, biraz da ıslahat görüşmelerinin sonuçlanmasını beklemesi karşısında İttihat ve Terakki Fırkası da boykot başlattı. Ermeni tüccarlardan mal alınmamasını örgütledi¹¹². Oldukça “şiddetli” uygulanan bu karar Ermeniler arasında yankı buldu¹¹³.

Eleştirilerden nasibini alan Patrikhane de bir çıkış yolu arıyordu. Kuşkusuz bu arayışta ıslahat sorununun çözüm aşamasına gelmiş olması da olumlu etki yaptı¹¹⁴. Patrik Zaven Efendi seçim gündemi ile siyasî parti temsilcilerini toplantıya çağırdı. Ne var ki 5 Şubat'ta SDH ve Ramgavar'ın katıldığı bu toplantıya Taşnaksutyun temsilcileri gelmeyince yine karar alınamadı¹¹⁵. Siyasî parti tem-

¹¹⁰ “Ermeni Meclis-i Muhteliti ve Tenkit”, *Tercüman-ı Hakikat*, 4 Şubat 1914, no: 11787, s. 3.

¹¹¹ “Puzanet Keşeyan Efendi'nin Bir Makalesi”, *Tercüman-ı Hakikat*, 5 Şubat 1914, no: 11788, s. 3.

¹¹² Avagyan, a.g.m., s. 128.

¹¹³ “Ermeniler ve İntihabat”, *İkdam*, 24 Şubat 1914, no: 6109, s. 3.

¹¹⁴ Osmanlı ve Rus temsilcileri arasında süren görüşmeler sonucunda 8 Şubat 1914'te Sait Halim Paşa ile İstanbul'daki Rus Büyükelçisi Gulkeviç arasında Yeniköy Antlaşması imzalanacaktır. Antlaşma gereğince Doğu illerinde yapılacak ıslahat iki Avrupalı müfettişin kontrolüne bırakılmıştır. Van, Bitlis, Harput ve Diyarbakır bölgesi genel müfettişliğine Norveçli Binbaşı Nicolas Hoff; Trabzon, Erzurum ve Sivas bölgesi genel müfettişliğine Westenek atanmışlardır. Müfettişler Türkiye'ye gelmişler ancak I. Dünya Savaşı'nın başlaması nedeniyle ülkelerine geri dönmek zorunda kalmışlardır. Zekeriya Türkmen, *Vilayât-ı Şarkiye (Doğu Anadolu Vilayetleri) Islahat Müfettişliği 1913-1914*, TTK, Ankara 2006, s. 52 vd. Ayrıca aynı yazarın, Doğu Anadolu Islahatı ve Yeniköy Antlaşması, <http://turksandarmanians.marmara.edu.tr/tr/dogu-anadolu-islahati-ve-yenikoy-anlasmasi/> 08.10.2015.

¹¹⁵ “İntihabat ve Ermeniler”, *Tercüman-ı Hakikat*, 6 Şubat 1914, no: 11789, s. 3.

silcileri kendi aralarında uzlaşmaya varamadığı için 6 Şubat'taki Karma Meclis toplantısına da katılmadılar. Ancak diğer üyeler seçimlere katılma kararı alarak bu konuda Zaven Efendi'yi tam yetkili kıldılar¹¹⁶. Ermeni siyasî parti temsilcilerinden oluşan özel bir heyet ise iki gün süren toplantının ardından 9 Şubat'ta Patrikhane'nin muhtırasında belirtilen isteklerden hiç olmazsa bir kısmının yerine getirilmesi koşulu ile seçimlere katılmaya karar verdi¹¹⁷. Siyasi parti temsilcilerinden oluşan heyetin istekleri altı maddede toplanmıştı. Buna göre;

1. Türkiye'de yerleşik tüm Ermenilerin Meclis-i Mebusan'da nüfusları oranında temsili, yani 20 Ermeni mebus bulundurması,
2. Ermeni mebus adaylarının Ermenilerce belirlenmesi,
3. Ermeni mebus çıkarılacak mahallerin Ermenilerce belirlenmesi,
4. Bâb-ı Âli tarafından parlamentoya bir "intihab-ı milli" kanun layihasının sunulmasına söz verilmesi,
5. Ermeni mebus seçilecek mahallerde seçim işlemlerinin geciktirilmesi,
6. Bu ve bunun gibi çeşitli isteklerin uygulamaya konulması ile ilgili görüşmelerin Patrikhane tarafından oluşturulan seçim komisyonu aracılığı ile ve Patrik Efendi'nin başkanlığında yapılması¹¹⁸.

Siyasî parti temsilcileri Ermeni mebusların, Ermeni seçmenlerce seçilmesi isteğinden vazgeçmişlerdi. Bu istekler, Patrikhane ve Karma Meclis kararları ile uyumlu bulunarak Patrik Zaven tarafından Talat Bey'e iletildi. Talat Bey, istekler hakkında karar verecek merciin İttihat ve Terakki Fırkası olduğunu, dolayısıyla fırka ile görüşülmesi gerektiğini Zaven Efendi'ye bildirdi¹¹⁹. Bu bildirim üzerine Patrik Zaven'in başkanlığında Siyasî Meclis üyeleri ile Ruhanî Meclis üyeleri 'seçim komisyonu' olarak toplandı; İttihat ve Terakki Genel Merkezi ile görüşmeleri yürütecek isimleri ve Ermeni mebus seçilecek yöreleri belirledi¹²⁰. Ramgavar Partisi'nden Dr. Hagop Topçuyan, Taşnaksutyun Partisi'nden Hayk Tıryakyan ve Karma Meclis'ten Diran Yorganyan İttihat ve Terakki Fırkası ile görüşmeleri yürütecek heyet üyeleri oldu. İttihat ve Terakki Fırkası'ndan; İstanbul, Erzurum ve Van'dan ikişer mebus, Bitlis, Muş, Harput, Sivas, İzmir, İzmit, Kozan, Kay-

¹¹⁶ "Ermenilerin İntihabata İştiraki Meselesi", *Tanin*, 7 Şubat 1914, no: 1840, s. 2.

¹¹⁷ "İntihabat ve Ermeniler", *Tanin*, 10 Şubat 1914, no: 1843, s. 2.

¹¹⁸ "Ermeni Patrikinin Ziyareti", *Tanin*, 11 Şubat 1914, no: 1844, s. 2.

¹¹⁹ "İntihabat ve Ermeniler", *Tercüman-ı Hakikat*, 11 Şubat 1914, no: 11794, s. 3.

¹²⁰ "Ermeniler ve İntihabat", *Tanin*, 12 Şubat 1914, no: 1845, s. 2.

seri, Karahisar-ı şarki, Tekfurdağı, Trabzon, Diyarbakır, Halep ve Amasya'dan birer mebus olmak üzere yirmi Ermeni mebus seçilmesini isteme kararı aldı. Adı geçen yörelerde seçim tamamlandığı için Ermeni mebus seçilememiş ise yerlerine başka yörelerden Ermeni mebus seçilmesini İttihat ve Terakki Fırkası'na önermek konusunda uzlaşmaya varıldı. Aday isimlerinin belirlenmesi ise Mithat Şükrü Bey ile yapılacak görüşme sonrasına bırakıldı¹²¹.

Ermeni Heyeti ile Mithat Şükrü Bey 11 Şubat'ta bir araya geldiler. Yapılan görüşmede bu kez Ermenilerin istediği 20 mebus sayısı sorun oldu. Mithat Şükrü, seçimler ilerlediği için 20 değil ancak 16 mebus çıkarılabileceğine, kesin bir sayı verebilmek için de taşradan kaç sandalye boş kaldığına dair gelecek yanıtları beklemek gerektiğine dikkati çekti¹²². Bu yanıtlar geldiğinde ise Seçim Heyeti üyelerine Harput ve Kayseri'den Ermeni mebus seçilemeyeceğini, İzmit ve Tekfurdağı'nın Rumlara tahsis edilmiş olduğunu, Halep, Kozan, Diyarbakır ve Sivas'tan ise İttihat ve Terakki adaylarının seçileceğini bildirerek Ermenilere ancak on üç mebus verilebileceğini söyledi¹²³. Bunun üzerine Seçim Heyeti, Kapı Kethüdası Kamer Efendi'yi Dâhiliye Nazırı Talat Bey'e göndererek İttihat ve Terakki ile kendileri arasında arabuluculuk yapmasını istedi¹²⁴. Talat Bey'in İttihat ve Terakki Fırkası Genel Merkezini ziyareti ile sonuç değişmeyince, mebus sayısı yeni bir kriz daha doğurdu. Jamanak, Ermeni siyasi partilerinin yirmi mebus verilmediği takdirde seçimlerde çekimser kalacağına işaret etti¹²⁵. Ermeni Seçim Heyeti'nin bir üyesi ise mebus sayısı nedeniyle İttihat ve Terakki Fırkası ile görüşmelere son verilirse İttihat ve Terakki tarafından seçilen Ermenilerin, Ermeni temsilcisi olarak kabul edilmeyeceğine dikkati çekti¹²⁶. Patrik Zaven Efendi de yirmi mebus konusunda ısrarcıydı. Ancak Stamboul gazetesi muhabirine verdiği demeçte, başta Talat Bey olmak üzere Hükümet üyelerine çabaları için teşekkür eden Zaven Efendi, 16 ile 20 arasında bir sayı üzerinde uzlaşmak emelinde olduklarını belirtti¹²⁷. İttihat ve Terakki Fırkası ise 13 mebusta kararlı idi. Üst düzey bir Fırka üyesi Jamanak muhabirine şöyle diyordu:

¹²¹ "Ermeni Mebuslar", *Tanin*, 12 Şubat 1914, no: 1845, s. 2; "İntihabat ve Ermeniler", *Tercüman-ı Hakikat*, 12 Şubat 1914, no: 11795, s. 2.

¹²² "İntihabat ve Ermeniler", *Tercüman-ı Hakikat*, 12 Şubat 1914, no: 11795, s. 2.

¹²³ "Ermeniler ve İntihabat", *Tercüman-ı Hakikat*, 16 Şubat 1914, no: 11799, s. 2; "İntihabat ve Ermeniler", *İkdam*, 17 Şubat 1914, no: 6099, s. 3; "Ermeniler ve İntihabat", *Tanin*, 20 Şubat 1914, no: 1853, s. 1; 22 Şubat 1914, no: 1855, s. 2.

¹²⁴ "İntihabat ve Ermeniler", *İkdam*, 14 Şubat 1914, no: 6099, s. 3.

¹²⁵ "Ermeniler ve İntihabat", *Tercüman-ı Hakikat*, 17 Şubat 1914, no: 11800, s. 2.

¹²⁶ "İntihabat ve Ermeniler", *İkdam*, 17 Şubat 1914, no: 6102, s. 3.

¹²⁷ "Zaven Efendinin Beyanâtı", *Tercüman-ı Hakikat*, 18 Şubat 1914, no: 11801, s. 3.

“Dahiliye Nazırı Talat Bey Ermenilerden yirmi mebusun intihabını vaat etti ise de İttihat ve Terakki Fırkası maalesef o adedi temin edemez. Son defa cereyan eden müzakerede, fırka Ermenilerden on üç mebusun intihabını vaat etti. O adedi on altıya iblağ için elinden geleni diriğ etmeyecektir. İşte bu kadar. İttihat ve Terakki Fırkası hiz-i hakikatte isali kâbil olmayan taahhüdat altına girmek istemez. Namzetlikleri İttihat ve Terakki Fırkası tarafından tayin edilen Ermeni mebuslara gelince: onlar Ermeni mebuslardan ma’dud olacaktırlar. Yani on altı meyanında onlar da dahildirler.”¹²⁸

Bunun üzerine gözler Patrikhane’ye çevrildi. Patrikhane 21 Şubat’ta Seçim Heyeti’ni Talat Bey’e gönderdi. İttihat ve Terakki Fırkası Genel Sekreteri Mithat Şükrü Bey de toplantıya çağrıldı. Seçim Heyeti, mebus sayısı ile ilgili son kararlarını öğrenmek istedi. Mithat Şükrü Bey ancak on üç mebus verebileceğini, fazla olarak bir iki mebus için de çaba gösterilebileceğini belirtti. Birkaç gün içinde kesin yanıtlarını vermek üzere toplantıdan ayrılan heyet¹²⁹ Patrikhane’yi bilgilendirdi. Zaven Efendi de 22 Şubat’ta Ermenice gazetelere gönderdiği şu genelge ile görüşmelerin bir kez daha kesilebileceğine işaret etti:

“Mebusan intihabı hususunda Ermeni milletinin son derece tadil edilmiş olan mutalebi Hükümet ile İttihat Fırkasınca is’af edilmemiştir. Binaenaleyh müzakeratın münkati’ olacağı şüphesizdir. Osmanlı parlamentosuna karşı Ermeni milletinin takib edeceği hatt-ı hareket Pazartesi günü (23 Şubat) Meclis-i Muhtelit’in fevkalade surette akd edeceği içtimada katıyen takarrür edecektir.”¹³⁰

Karşı karşıya kalınan bu son gelişme Ermenileri ikiye böldü. Bir yanda yirmi mebus verilmediği halde görüşmelerin tamamen kesilmesini, Ermenilerin Meclis-i Mebusan’da yer almamasını, İttihatçılar tarafından seçilen Ermeni mebusların da tanınmamasını isteyen şahinler kanadı bulunuyordu. Bu kesimin sözcülüğünü yapan Azadamard;

“Milletin takip edeceği hatt-ı hareket pek vazıhtır. Osmanlı parlamentosunda, Ermeni milletinin mümessili bulunamaz. Şayed İttihat Fırkasına mensup bulunan müntehib-i sâniler tarafından intihab olunmuş veyahud olunacak olan Ermeniler, Ermeni milletinin vaziyetini nazar-ı itibara almayarak parlamentoya girecek olsalar bile bunlar Ermeni milletinin mümessili olmak üzere telakki edi-

¹²⁸ “Ermeniler ve İntihabat”, *Tercüman-ı Hakikat*, 20 Şubat 1914, no: 11803, s. 2.

¹²⁹ “Ermeniler ve İntihabat”, *Tanin*, 22 Şubat 1914, no: 1855, s. 2.

¹³⁰ “Ermeni Patrikhanesinin Bir Tebliği”, *Tanin*, 23 Şubat 1914, no: 1856, s. 2.

lemeyeceklerdir” diyordu¹³¹.

Diğer kanat ise seçimlerin ilerlediğine, Patrikhane ve çevresinin ısrarını sürdürerek zaman geçirdiğine, bu süre içinde uzlaşma sağlanamadığı için mebuslukların Rumlara kaptırıldığına işaret ederek bir an evvel olumlu ya da olumsuz, ama net karar istiyordu. Gerek Patrikhanenin, gerekse Karma Meclis’in izlediği politikayı eleştiren bu gazetelerin başında Jamanak ve Panpar geliyordu. Panpar şöyle diyordu:

“Mesele yalnız intihabata iştirak veya adem-i iştirake matuf olmayıp meclisi muhtelit azasının mütereddit ve azm ve metanetten mahrumiyetine delalet ediyor ki, biz bu hale son derece taaccüb eder ve hatta infial ve iğbirar hisseyleriz.”¹³²

Panpar ayrıca Bahaeddin Şakir Bey ile bir görüşme yaparak, başlangıçta yirmi mebus sözü verildiği halde, şimdi sayının neden on üçe indirildiğini sormak ve Ermeni cemaatine yön vermek istedi. Bahaeddin Şakir Bey’in yanıtı o güne kadar olan gelişmelerin adeta özeti niteliğini taşıyordu. Nisbi temsil Anayasaya aykırı olduğu için kabul edilmemişti. Yoksa İttihat ve Terakki Fırkası nisbi temsil sistemine karşı değildi. Kabul ve uygulamasını Anadolu’da nüfus sayımının yapılmasına ertelemişti. İttihat ve Terakki Fırkası’nın başlangıçta yirmi mebus seçimi hakkında güvence vermesinin nedeni ise Ermenilerin nisbi temsil gereğince o kadar mebus çıkarma hakkına sahip olmalarından değil, Cemiyetin Ermenilere karşı “daha âlicenabâne ve daha açık” olmak istemesinden kaynaklanmıştı. Zira İttihat ve Terakki Fırkası, Hıristiyan vatandaşlarla iç barışın sağlanmasını arzu etmişti. Böylece Avrupa devletlerinin ıslahat adı altında “Osmanlı vatanını parça parça etme” amaçları da gerçekleşmemiş olacaktı. Ancak Ermeni idareciler İttihat ve Terakki Fırkası’nın samimiyetini paylaşmamış, uzlaşma da olmamıştı. Bu nedenle yirmi mebus çıkarılmamasının sorumluluğu Hükümete ya da Fırka’ya değil, “doğrudan doğruya Ermeni umurunu idare edenlere” düşüyordu. Şimdi seçimler neredeyse tamamlandığı, tamamlanmayan yerlerde ise adaylar belirlendiği ve değiştirilemeyeceği için on üçten fazla mebus çıkarmak neredeyse imkânsızdı. Bahaeddin Şakir, muhabirin sorunlarını yanıtlarken mebus sayısının azalmasıdaki bu fiili gerekçenin yanı sıra, duygusal bir gerekçeye de işaret etti: Türkler gücenmişti. Bunun nedeni Ermenilerin seçimlerde çekimser kalmaları değil, Avrupa müdahalesi karşısında sessiz kalmalarıydı. Bahaeddin Şakir şöyle diyordu:

¹³¹ “İntihabat”, *Tanin*, 23 Şubat 1914, no: 1856, s. 2.

¹³² “Ermeniler ve İntihabat”, *Tercüman-ı Hakikat*, 4 Şubat 1914, no: 11787, s. 2.

“...Yani, vatanın müthiş bir tehlikede bulunduğu zaman Türkiye’yi taksim etmek için bir Avrupa Hükümeti tarafından “Ermeni ıslahatı” ismiyle oynanan oyunda Ermenilerin de bir alet makamında istimal olunduklarından dolayı mugber olmuştur. Zira Türkler gördüler ki, her ne kadar Ermeniler Avrupa’da cevalan eden Nubar Paşa’nın müracaatlarına iştirak etmediler ise de, kendi namlarına olarak heyet-i mezkurenin müracaatlarına karşı hiçbir sada-yı şikâyet çıkarmadılar. İşte Türkiye’deki Ermenilerin bu hatt-ı hareketlerinden, Türkler, onların şerik veya hemfikiri olmasalar bile, hiç olmazsa ihtiyar etmiş oldukları sükuttan dolayı bu meselede bitaraf olduklarına kanaat hasıl ettiler, bu bitaraflık da zaten bu meseleyi parmağına sarmış olan Hükümetin entrikaları için bir teşvik gibi telakki edilebilir idi. İşte Türklerin mucib-i igbirarı olan nokta sırf bunda ibarettir.”¹³³

Eğer Ermeniler sessiz kalmayıp, Osmanlı Hükümetinin yanında tavır al-salardı ve ondan sonra isteklerini sıralasalardı, o zaman “hiçbir Hükümet, hiçbir meclis böyle muhakk mutalebâtı reddedemez idi.” Ancak Ermeniler bu yolda davranmamış, kendilerine ısrarla yapılan uyarılara da kulak tıkamıştı. Bu durum Türk-Ermeni ilişkisinde gerginliğe ya da “müessif” olaylara neden olmayacaktı. Bununla birlikte eğer “Türklerin teveccühü” kazanılmak isteniyorsa “kendilerini fena yollara sevk edenlerden” kaçınılmalı, uzlaşmak için acele edilmeliydi. Hükümet “Ermenilerle uyuşacağız” diyerek Anadolu’daki seçimleri durdurmuştu ama artık zaman kalmamıştı. İki gün içinde seçimlere başlanması yolunda taşraya gerekli yönerge verilecekti. Bahaeddin Şakir İttihat ve Terakki Fırkası kanadında ‘bıçağın kemiğe dayandığını’ söylemek istiyordu.

Ermeni cephesinde ise Karma Meclis sabah yapacağı toplantıyı akşama, akşam yapacağı toplantıyı geceye erteleyip duruyordu. 23 Şubat’ta yapılan toplantıda meclis üyeleri seçim isteyenler ve çekimser kalınsın diyenler şeklinde ikiye bölünmüştü. Taşnaksutyun Partisi’nin temsilcileri seçimlere katılmaya karşı çıkıyor ve diğer üyeleri de etki altına alıyordu. Taşnak temsilciler Adamyan ve Vahan Papazyan, toplantıları terk ediyor hatta Papazyan tepkisini üyelikten istifa ederek ortaya koyuyor, Karma Meclis Başkanı İsdeban Karayan ise Bâb-ı Ali’den kesin karar için birkaç gün daha süre “istirham” ediyordu. Bunalan Ermenice gazeteler de artık dalga geçmeye başlamıştı. Bir Ermeni gazetesi “Çarşamba (25 Şubat) gününe kadar Ermeni mebusanın adedi sifıra tenzil edilmezse karar-ı kati

¹³³ “Doktor Bahaeddin Şakir Beyle Mülakat”, *Tercüman-ı Hakikat*, 23 Şubat 1914, no: 11806, s. 3. İkdâm bu konuda Taşnaksutyun Partisi ve üyelerini suçluyor. Bkz. “Ermenilerin İntihabata İştiraki Meselesi”, *İkdâm*, 24 Şubat 1914, no: 6109, s. 1.

ittihaz olunacaktır” diyordu¹³⁴.

Gürültülü 23 Şubat toplantısında Karma Meclis, kendilerine ayrılan on üç sandalyeyi kabul etti¹³⁵. Ancak mebus adaylarının yalnız kendileri tarafından gösterilmesinde ve o güne değin seçilen üç Ermeni mebusun Ermeni temsilcisi sayılmamasında ısrar etme kararı aldı¹³⁶. Zira Ermeniler on üç mebusu da kendileri belirlemek istiyordu. Buna karşın Hükümet seçilmiş olan İttihatçı üç Ermeni mebusla birlikte toplam on üç mebus öneriyordu. Yani Hükümetin formülü 10+3’tü. Nitekim Karayan Efendi ile Kapı Kethüdası Kamer Efendi’nin Dahiliye Nazırını ziyaretlerinde Talat Bey, İttihat ve Terakki’nin adayı olarak seçimi kazanan üç mebusun da Ermenilerce tanınmasını istedi¹³⁷. 25 Şubat’ta toplanan Karma Meclis bu öneriyi tartıştı. Kendi formülünü ortaya koydu; 13+3 formülünde ısrar etme kararı aldı. Bu karar basına şöyle tebliğ edildi:

*“Meclis-i Muhtelit bugün akd-i içtima ederek Ermeni mebusların adedi hakkında son günlerde Patrik Zaven Efendi ile Dahiliye Nazırı Talat ve İttihat ve Terakki Kâtibi-ı Umumisi Mithat Şükri ve rüesadan Kemal Beyler arasında cereyan eden müzakereye dair ahz-ı malumat ettikten ve Heyet-i İntihabiye’nin nokta-i nazarına dahi vakıf olduktan sonra şimdiye kadar zaten intihap olunmuş olan Ermeni mebusları dahi dahil olmak şartıyla on altı mebusun intihabı hakkında ısrara karar vermiştir. Bu münasebetle Meclis-i Cismanî azası esna-yı içtimada kendilerinin namzetliklerini katiyen vaz’ etmeyeceklerini beyan ettiler. Karar-ı müttehad-ı esasi üzerine müzakerenin devamına Meclis-i Cismanî Reisi Karayan Efendi memur kılınmıştır.”*¹³⁸

Karma Meclis’in 16 mebusta ısrarı karşısında İttihat ve Terakki Fırkası da yumuşadı. İleri gelen bir ittihatchı Panpar muhabirine “Patrik Zaven Efendi’nin göstermiş olduğu hüsn-ü niyete bir mukabele olmak üzere on üçten maada iki mebus daha vermeğe çalışmağa karar verdik” dedi¹³⁹. İttihat ve Terakki Fırkası Genel Merkezi ise Ermenilerin İstanbul, Bitlis, Van ve Erzurum’da ikişer, Diyarbakır, Sivas, Halep, İzmir, Maraş, İzmit, Kayseri ve Kozan’dan birer olmak üzere

¹³⁴ “İntihabat Meselesi-Meşuk Vaziyet”, *Tercüman-ı Hakikat*, 24 Şubat 1914, no: 11807, s. 3; “Ermenilerin İntihabata İştiraki Meselesi”, *İkdam*, 24 Şubat 1914, no: 6109, s. 1; “Ermeniler ve İntihabat”, *İkdam*, 25 Şubat 1914, no: 6110, s. 3.

¹³⁵ “İtilaf-ı Kat’i”, *Tanin*, 24 Şubat 1914, no: 1857, s. 1.

¹³⁶ Ahmet Agayef, “İntihabatta İstinkâf”, *Tercüman-ı Hakikat*, 25 Şubat 1914, no: 11808, s. 1.

¹³⁷ “Ermeni Mebuslar Hakkında”, *Tanin*, 25 Şubat 1914, no: 1858, s. 2.

¹³⁸ “İntihabat ve Ermeniler-İtilafa Doğru”, *Tercüman-ı Hakikat*, 26 Şubat 1914, no: 11809, s. 3.

¹³⁹ “İntihabat ve Ermeniler-İtilafa Doğru”, *Tercüman-ı Hakikat*, 26 Şubat 1914, no: 11809, s. 3.

toplana 16 mebus çıkarılmasına karar verdi ve Genel Sekreter Mithat Şükrü ve üye Kemal beyler aracılığı ile bu kararı Patrik Zaven Efendi'ye bildirdi¹⁴⁰. Mithat Şükrü Bey basına verdiği demeçte ise sayıyı bir eksiltti. “Ermenilerin ihtimal ki mecliste 15 mebusları olabilir(di)”¹⁴¹. Böylece Ermeni cephesinde 16 ümidi, İttihat ve Terakki Fırkası cephesinde 15/16 söylemi ile bir uzlaşma sağlanmış oldu. İttihat ve Terakki geniş bir nefes aldı¹⁴². Ermeni Karma Meclisi mebus adaylarını belirlemeye yöneldi¹⁴³.

VI. Ermeni Mebusların Belirlenmesi

1914 Meclis-i Mebusan seçimlerinde Ermeni kökenli Osmanlı mebus adaylarının belirlenmesinde 1- İttihat ve Terakki Fırkası, 2- Patrikhane, 3- Ermeni Siyasal Örgütleri olmak üzere üç odak etkili oldu. İstanbul adayları ile Halep ve Ergani adayını İttihat ve Terakki Fırkası belirledi; İstanbul'dan eski mebuslardan Bedros Hallacyan ile Krikor Zohrab'ı, Halep'ten Artin Boşgezenyan'ı, Ergani-Madeni'nden ise İstevan Çıracıyan'ı mebus aday gösterdi¹⁴⁴. Hallacyan ve Zohrab Patrikhane'nin de adayları idi. Ermeni Genel Meclisi bu adayları onayladı¹⁴⁵.

İstanbul dışındaki yerlerden seçilecek mebus adaylarının belirlenmesi ise Patrikhane ile Taşnaksutyun Partisi'ni karşı karşıya getirdi. Karma Meclis'in 25 Şubat'ta yapılan toplantısında Zaven Efendi'nin önerisi kabul edilmiş ve mebus adaylarının siyasî fırkalara mensup olmaması konusunda bir anlaşmaya varılmıştı¹⁴⁶. Patrikhane de mebus adaylarını belirleyecek olan Anadolu'daki Ermeni temsilciliklerinden bu karara duyarlı olmasını istemişti¹⁴⁷. Taşnaksutyun'un etkin olduğu siyasî parti temsilcileri 4 Mart'ta kendi aralarında yaptıkları toplantıda önce adayların yalnız temsilcilikler tarafından belirlenmesine karşı çıktılar. Her seçim çevresinde adayların siyasî parti temsilcileri ile Ermeni Katolik ve Ermeni Protestan cemiyeti üyelerinin ortak kararı ile belirlenip Patrikhane'ye sunulmasını uygun buldular. Buna karşın mebus aday olmamayı, seçilseler bile istifa

¹⁴⁰ “İntihabat ve Ermeniler”, *Tercüman-ı Hakikat*, 25 Şubat 1914, no: 11808, s. 3.

¹⁴¹ “Mithat Şükrü Beyle Mülakat”, *Tercüman-ı Hakikat*, 27 Şubat 1914, no: 11810, s. 2.

¹⁴² “İtilaf-ı Kat'î”, *Tanin*, 24 Şubat 1914, no: 1857, s. 1.

¹⁴³ “Ermeni Mebusları”, *Tanin*, 27 Şubat 1914, no: 1860, s. 1.

¹⁴⁴ “İntihabata – İstanbul Mebus Namzetleri”, *Tanin*, 28 Şubat 1914, no: 1861, s. 1; “İttihat ve Terakki Namzetleri”, *İkdam*, 28 Şubat 1914, no: 6113, s. 1.

¹⁴⁵ “Ermeni Namzetleri”, “Ergani Madeni Mebusu”, *Tanin*, 3 Mart 1914, no: 1864, s. 3.

¹⁴⁶ “Meclis-i Muhtelitin Kararı”, *İkdam*, 26 Şubat 1914, no: 6111, s. 2.

¹⁴⁷ “İntihabat ve Ermeniler-İtilafa Doğru”, *Tercüman-ı Hakikat*, 26 Şubat 1914, no: 11809, s. 3.

etmeyi kararlaştırarak Patrikhane'nin görüşünü onayladılar¹⁴⁸. Ancak 8 Mart'ta yaptıkları toplantıda görüş ayrılığına düştüler. Taşnaksutyun temsilcileri, siyasi partilerin de aday göstermesi tezini ortaya attılar. Onların bu tezine diğer siyasi parti temsilcileri, özellikle de Ramgavar üyesi Dikran Kilikyan karşı çıktı¹⁴⁹. Bu karşıt tezler nedeniyle Mart ortasına gelindiği halde Patrikhane, İstanbul dışında gösterilecek adaylarını netleştiremedi¹⁵⁰.

Bu arada yerel Ermeni temsilcilikleri adaylar konusunda kimi önerileri ile Patrikhane'ye başvuruyordu. Bu çerçevede Amasya Ermeni Cemaati'ni temsilen bir heyet daha 19 Şubat'ta Patrik Zaven Efendi'yi ziyaret ederek Profesör Tomayan'ın mebus seçilmesini rica etmişti¹⁵¹. Bitlis Ermeni Temsilciliği Patrikhane'nin aday Hınçak Minas Çeraz'a karşı Taşnak Armanak Haçikyan'ın adaylığını istedi¹⁵². Muş temsilciliği ise Taşnaksutyun'dan Keğam Der Garabetyan'ı aday gösterdi¹⁵³. Patrik Zaven Efendi'nin başkanlığında toplanan seçim komisyonu da Patrikhane'nin adaylarını belirlemeye yöneldi. Bitlis'ten Çeraz, Kayseri'den Kilikyan ve Profesör Tomayan'ın adaylıklarını görüştü. Çeraz ve Tomayan, Hınçak; Kilikyan, Ramgavar üyesi idi. Kilikyan'ı siyasi fırka üyesi olduğu için listeden çıkaran Patrikhane, Tomayan ve Çeraz'ın adaylığını kabul ederek kendi kararını bozdu. Yine Hınçak üyesi olan Hamparsum Boyacıyan'ın yerine ise Kozan Ermeni Protestan Cemaati'nden Matyos Nalbantyan'ın aday gösterilmesi kararlaştırıldı. Patrikhane Van'dan aday gösterilen Vahan Papazyan ile Muş'tan aday gösterilen Vramyan'ı da Taşnaksutyun'a mensup oldukları için listeden çıkardı. Her iki yörede kimlerin mebus aday gösterileceği konusunu Van ve Muş Ermeni temsilciliklerinden sorma kararı aldı¹⁵⁴.

Yerel Ermeni temsilciliklerin kendi üyelerini mebus aday göstermek istemesi, buna karşı çıkan Patrikhanenin adaylarının da siyasi parti üyesi olması Ermeni taraflar arasında gerginliği artırdı. İttihat ve Terakki Fırkası'nın da rahatsızlık duyduğu bu karmaşa Ermeni siyasi partilerinin uzlaşması ile yeni bir ivme kazandı. 15 Mart'ta siyasi partiler, kendi aralarından da mebus aday belirlenmesi görüşünde birleşti. Buna göre Taşnaksutyun Van'dan üç, Erzurum

¹⁴⁸ "Ermeni Fırkaları ve İntihabat", *Tanin*, 5 Mart 1914, no: 1866, s. 2.

¹⁴⁹ "İntihabat ve Ermeniler", *Tanin*, 10 Mart 1914, no: 1871, s. 2.

¹⁵⁰ "İntihabatta Ermeniler", *Tanin*, 15 Mart 1914, no: 1876, s. 2.

¹⁵¹ "Profesör Tomayan Hakkında", *Tanin*, 21 Şubat 1914, no: 1854, s. 2.

¹⁵² "İntihabat ve Ermeniler", *Tanin*, 17 Mart 1914, no: 1878, s. 3; "İntihabatta Ermeniler", *Taşfir-i Efkâr*, 22 Mart 1914, no: 1025, s. 4; "Ermeni Mebuslar", *İkdam*, 22 Mart 1914, no: 6135, s. 3.

¹⁵³ "Muş Ermeni Mebusu", *İkdam*, 15 Mart 1914, no: 6128, s. 3.

¹⁵⁴ "Ermeni Fırkaları ve İntihabat", *Tanin*, 5 Mart 1914, no: 1866, s. 2.

ve Muş'tan birer mebus çıkaracaktı. Mebus adayları ise Serengülyan, Pastırmacıyan, Vramyan, Papazyan ve Der Garabetyan olacaktı. Hınçaklar Bitlis'ten Boyacıyan'ı, Ramgavar ise Kayseri'den Kelakyan'ı aday gösterecekti¹⁵⁵. Bu kararın ardından siyasal partiler özellikle de Taşnaksutyun, kendi adaylarının onaylanması için Patrikhane'ye baskı yapmaya koyuldular. Erzurum Ermeni Temsilciliği Meclisi Patrikhane'ye çektiği bir telgrafla iki Taşnak adayı Serengülyan ile Pastırmacıyan'ı aday olarak belirlediğini, bu iki kişi aday gösterilmediği takdirde Patrikhane ile her türlü ilişkiyi keseceklerini bildirdi¹⁵⁶. Taşnaksutyun, tehdit kokan bu telgrafla eş zamanlı olarak Anadolu'daki Ermenilerin seçimlere katılmaması yönünde propaganda yapmayı da denedi. Manisa'dan Hagob Papazyan, Patrikhane'ye çektiği telgraf ile bu tehditlere işaret etti¹⁵⁷. Öte yandan Pastırmacıyan, Taşnakların Van temsilciliğince de aday gösterildi. Ancak o, Zaven Efendi'ye çektiği bir telgrafla Erzurum Ermenilerinin isteği ile aday olduğunu, Erzurum dışında hiçbir yerden adaylığı kabul etmeyeceğini bildirdi¹⁵⁸. Van mebus adaylığından da istifa etti¹⁵⁹. Panpar'ın dikkati çektiği gibi Taşnaksutyun'un "menfaatçi" yaklaşımı ve baskı politikası hem Patrikhane ile ilişkilerin daha da gerilmesine hem de parti içinde huzursuzluklara neden oldu. Öyle ki Patrikhane, üyeleri istifa eden Karma Meclis'i yeniden oluştururken Siyasî Meclis'e Hınçak ve Ramgavar üyelerini aldı; ama Taşnaksutyun Partisi'ni dışladı. Taşnaksutyun ise bu hamleye Ruhanî Meclis üyesi Ormanyan'ın çekilmesini isteyerek yanıt verdi. Yaşananlar parti üyelerini de bölmüş olmalı ki Panpar, Taşnakların ılımlı kanadını oluşturan Şahirbekyan ve Agnuni'nin parti üyeliğinden istifa ettiğini duyurdu¹⁶⁰.

Gerginlik seçimleri de olumsuz etkiledi. Ermeni siyasal örgütlerinin önce Patrikhane ile ardından kendi aralarında anlaşmazlığa düşmesi, Patrikhane ile Hükümet arasındaki uzlaşma haberlerinin İstanbul dışındaki seçim çevrelerine hızla ulaştırılamaması ve Ermeni mebus adaylarının bir türlü belirlenememesi Ermeni seçmenleri seçim hakkını kullanmaktan alıkoydu. Ermenilerin seçime

¹⁵⁵ "Ermeni Fırk-ı Siyasîyesi", *İkdam*, 17 Mart 1914, no: 6130, s. 3.

¹⁵⁶ "Erzurum Ermeni Namzetleri", *Tanin*, 17 Mart 1914, no: 1878, s. 3; "Ermeni Namzetleri", *İkdam*, 16 Mart 1914, no: 6129, s. 3.

¹⁵⁷ "Manisa, 25 Şubat – Mebus intihabatı hakkında bazı yerlerden iştirak etmemek için gelen telgraflara muhalifiz. Hükümetle ittifakımızı takdir ederiz. Şahs-ı alinize hürmet-i mahsusamızla itimadımız berkemaldir." Manisa, Osmanlı Ermenileri tarafından Agob Papazyan. Bkz. "Manisa Ermenileri", *Tanin*, 11 Mart 1914, no: 1872, s. 2.

¹⁵⁸ "İntihabat ve Ermeniler", *Tanin*, 22 Mart 1914, no: 1883, s. 3.

¹⁵⁹ "Ermeni Mebuslar", *İkdam*, 22 Mart 1914, no: 6135, s. 3.

¹⁶⁰ "Taşnaksutyun Fırkası-Ermeni Patrikhanesinde", *İkdam*, 27 Mart 1914, no: 6140, s. 3.

daha fazla ilgi göstermesini sağlayabilmek amacıyla papazların ve muhtarların kahveleri dolaşarak onları seçime katılmaya teşvik etmeleri de istenen sonucu vermiyordu. Pek çok Ermeni birinci seçmen ikinci seçmen seçimine katılmıyordu¹⁶¹. Örneğin İttihat ve Terakki Fırkası Muş'ta Ermenilerin Der Garabetyan'a oy vermediklerini belirlemiş ve Mithat Şükrü Bey aracılığı ile Patrikhane'yi bilgilendirmişti¹⁶². Patrikhane de Muş temsilciliğine gönderdiği bir telgrafla seçimlere katılmamaları dolayısıyla Muş'tan mebus çıkarılamazsa sorumluluğun kendilerinde olduğunu bildirerek uyarılmıştı¹⁶³. Bu telgraftan sonra Muş Ermenilerinin hükümet ile Patrikhane arasındaki uzlaşmadan haberli olmadığı için seçimleri boykot etmeyi sürdürdüğü anlaşıldı. Temsilcilik, oy vermeye başlayacaklarını Patrikhane'ye bildirdi¹⁶⁴.

Patrikhane seçim heyeti de adaylarından bir bölümünü belirleyerek hükümete sundu. Ancak karışıklık listelere de yansımıştı. Jamanak ve Azadamard'ın listesi birbirini tutmuyordu. Jamanak; Van için Vremyan (Taşnaksutyun) ve Tomacıyan (Hınçak)'ın Azadamard ise Pastırmacıyan (Taşnaksutyun) ve Vahan Malezyan'ın aday gösterildiğini duyurdu. Jamanak; Erzurum için Varteks (Taşnaksutyun) ve Kilikyan (Ramgavar)'ı listeye alırken, Azadamard; Kilikyan yerine Boyacıyan'ın aday gösterildiğini belirtti. Muş adayı ise aynıydı: Der Garabedyan (Taşnaksutyun)¹⁶⁵.

VII. Ermeni Mebusların Seçimi

1914 seçimleri için ikinci seçmenlerin belirlenmesi işlemi Şubat ayında hemen hemen tamamlanmıştı. İstanbul'dan seçilecek 11 mebusu belirlemek üzere 467 ikinci seçmen 28 Şubat Cumartesi günü sandık başına gitti¹⁶⁶. Darülfünun Konferans Salonu'nda sabah saat 10'a doğru gelmeye başlayan ikinci seçmenler salona girmeden önce mazbatalarını kaydettiriyor, başkanlık kürsüsünden mebus adaylarının isimlerini yazacakları, üzerinde teftiş heyetinin mührü bulunan beyaz kağıtları/pusulaları alıyorlardı. Başkanlık kürsüsünün arkasına iki levha asılmıştı. Birinde İttihat ve Terakki'nin adayları, diğerinde ise bağımsız adayların isimleri

¹⁶¹ "İntihabat ve Ermeniler", *Tanin*, 9 Mart 1914, no: 1870, s. 3.

¹⁶² "Muş Mebusluğu", *İkdam*, 25 Mart 1914, no: 6138, s. 4.

¹⁶³ "Muş İntihabında Ermeniler", *Tanin*, 26 Mart 1914, no: 1887, s. 3.

¹⁶⁴ "Muş İntihabı Hakkında", *İkdam*, 26 Mart 1914, no: 6139, s. 4.

¹⁶⁵ "Ermeni Mebusları", *İkdam*, 19 Mart 1914, no: 6132, s. 3; "İntihabat ve Ermeniler", *İkdam*, 20 Mart 1914, no: 6133, s. 3.

¹⁶⁶ "İstanbul Mebusları", *Tanin*, 29 Şubat 1914, no: 1862, s. 1.

yazılı idi. Saat 10:30'a doğru Teftiş Heyeti Başkanı Nedim Bey ikinci seçmenlere İstanbul'dan on bir mebus çıkarılacağını söyledi ve onlardan kağıtlara on bir mebus adayının isimlerini yazmalarını istedi. İttihat ve Terakki adına Ermenilerden Hallacyan ve Zohrab efendilerin adaylıklarını koyduğunu da bir kez daha hatırlatma gereği duydu. Ardından pusulaların sandıklara nasıl atılacağına ve sandığın nasıl inceleneceğine dair Seçim Kanunu'nun ilgili maddelerini okudu. Sandık açılıp içinin boş olduğu gösterildikten sonra, kilit üzerine yerleştirilen varaka ruhanî reisler, İstanbul kadısı ve ikinci seçmenlerden Halim Bey tarafından mühürlendi. Seçim başlatıldı. İlk oyu eski Şeyhülislamdan Âyan üyesi Musa Kazım Efendi kullandı. Onu diğer ikinci seçmenler izledi. Sadrazam Sait Halim Paşa da bu sırada oyunu kullandı. Üsküdar ikinci seçmenleri ise mızıka eşliğinde salona geldiler ve oylarını kullandılar. Oy kullanma işlemi bittiğinde sandık, Teftiş Heyeti'nin huzurunda açılarak oylar tasnif edildi. Hallacyan ile Zohrab seçilen mebuslar arasında yer aldı¹⁶⁷. Hallacyan 448, Zohrab ise 428 oyla mebus oldu¹⁶⁸.

Aydın vilayetinde ikinci seçmen seçimi Şubat başında tamamlandı ve mebus seçimi başladı¹⁶⁹. Vilayete bağlı İzmir sancağı mebusları Mart ayının ilk günlerinde belli oldu; İhsan Onnik mebus seçildi¹⁷⁰. Diyarbakır vilayetine bağlı bir sancak olan Ergani Madeni'nde 47 ikinci seçmen oy kullandı; İttihatçıların adayı İstevan Çıracıyan 46 oy ile mebus seçildi¹⁷¹. Sivas'ta ise 3 Mart'ta yapılan seçimlerde Darülfünun İngilizce Öğretmeni Dikran Barsamyan seçilerek mebus oldu¹⁷².

Kayseri'de Mart'ın ikinci yarısında seçimler tamamlandı; Profesör Tomayan mebus seçildi¹⁷³. Adana vilayeti Kozan sancağında Patrikhane'nin adayı Natbantyan seçilirken, Halep'ten İttihatçıların adayı Boşgezenyan mebus oldu¹⁷⁴. Nisan ayında ise Muş ve Maraş mebusları belirlendi. Muş'tan Der Garabetyan çoğunluğun oyları ile mebus seçilirken¹⁷⁵ Maraş'tan (H)Agop Hırlakyan mebus oldu.

¹⁶⁷ "İntihabat", *Tanin*, 29 Şubat 1914, no: 1862, s. 1.

¹⁶⁸ "Son Dakika-İstanbul Mebusları", *Tercüman-ı Hakikat*, 28 Şubat 1914, no: 11811, s. 3.

¹⁶⁹ "İntihabat-Aydın Vilayeti", *Tanin*, 4 Şubat 1914, no: 1837, s. 2.

¹⁷⁰ "Şimdiye Kadar İntihab Olunan Mebuslar", *Tanin*, 9 Mart 1914, no: 1870, s. 1.

¹⁷¹ "İntihabat – Ergani Madeni Mebusu", *Tanin*, 3 Mart 1914, no: 1864, s. 3; 25 Mart 1914, no: 1886, s. 4.

¹⁷² "Sivas Mebusları", *Tanin*, 5 Mart 1914, no: 1866, s. 5.

¹⁷³ "İntihabat-Profesör Tomayan Efendi", *İkdam*, 21 Mart 1914, no: 6134, s. 4. "İntihabat ve Ermeniler", *Tanin*, 22 Mart 1914, no: 1883, s. 3.

¹⁷⁴ "İntihabat-Haleb Mebusları", *Tanin*, 10 Mart 1914, no: 1871, s. 2.

¹⁷⁵ "Muş Mebusları", *Tanin*, 19 Nisan 1914, no: 1911, s. 2.

Nisan ayının son haftasında Meclis-i Mebusan'ın 214 mebus adayı belirlenmişti. Bunların 131'i Türk, 55'i Arap, 15'i Rum, 10'u Ermeni, 3'ü Musevi idi. Ermenilerin mebus çıkaracağı Bitlis, Van ve Erzurum adayları henüz belli olmamıştı. Zira her üç seçim çevresinde de Patrikhane adayları ile Taşnaksutyun Partisi ve Taşnak ikinci seçmenler arasında anlaşmazlık sürüyordu¹⁷⁶.

Bitlis'te Patrikhane'nin adayı Hınçak üyesi Minas Çeraz'ın adaylığı sorun olmuştu. Çeraz, Bitlis'ten adaylığını koyabilmek için nüfusunu İstanbul'dan Muş'a aldırılmıştı¹⁷⁷. Buna karşın Taşnaklar Çeraz'a karşı çıktı. Öyle ki Çeraz, sağlık koşullarını öne sürerek istifa etmek zorunda kaldı ya da bırakıldı. Ancak Patrikhane Çeraz'ın adaylığında ısrar etti ve aday gösterdi. Bitlis'ten Patrikhane'nin adayı Minas Çeraz (Kiraz Efendi) seçildi¹⁷⁸.

Erzurum ve Van mebusları ise ancak Meclis-i Mebusan açıldıktan sonra belirlenebildi¹⁷⁹. Oldukça zor koşullarda yapılan Erzurum seçimlerinde Patrikhane'nin adayları Vartkes ile Boyacıyan'dı¹⁸⁰. Taşnaksutyun ise Pastırmacıyan ile Oseb Medetyan'ı destekliyordu ve Patrikhane'nin adayı olan Boyacıyan'ı seçtirmemek için yasa dışı yollara da başvurdu. Patrikhane de Medetyan'ın seçilmek üzere bulunduğunu haber veren Ermeni Temsilciliğini tehdit etti. Medetyan'ın Erzurum mebus adaylığından istifa ederek yerini Boyacıyan'a bırakmasını, aksi takdirde Medetyan'ın Ermeni mebusu olarak tanınmayacağını bildirdi¹⁸¹. Zaven Efendi de Talat Bey'e durumu aktararak Medetyan'ın mebusluğunun kabul edilmemesini istedi. Ancak seçimin "bir emr-i vaki" olduğuna işaret eden Talat Bey'den "hiçbir şey yapılamayacağı" yanıtını aldı¹⁸². İşte tam bugünlere Jamanak yazarı, Patrik Zaven'i eleştiren bir yazı kaleme alınca Zaven Efendi istifa dilekçesini verdi. İstifa girişimi kabul görmedi ama taraflar arasındaki kavganın derinliğini ortaya koydu¹⁸³. Ancak Erzurum'daki sonuçlara yansımada. İki mebusluk; Patrikhane ile Taşnaksutyun arasında paylaşıldı. Serengülyan 154 oyla, Medetyan ise 128 oyla mebus oldular. Boyacıyan ile Pastırmacıyan seçilemedi¹⁸⁴.

¹⁷⁶ "Meclis-i Mebusan", *İkdam*, 25 Nisan 1914, no: 6169, s. 4.

¹⁷⁷ BOA, DH.SN.THR., 52/12, 18 Nisan 1914.

¹⁷⁸ "Bitlis Ermeni Mebusu", *İkdam*, 30 Mart 1914, no: 6143, s. 4.

¹⁷⁹ "Yeni Mebuslarımız Kimlerdir", *Tasfir-i Efkar*, 14 Mayıs 1914, no: 1078, s. 1.

¹⁸⁰ "Ermeni Patriki", *İkdam*, 19 Mayıs 1914, no: 6193, s. 3.

¹⁸¹ "Erzurum İntihabatı", *İkdam*, 10 Mayıs 1914, no: 6184, s. 3.

¹⁸² "Ermeni Patriki", *İkdam*, 19 Mayıs 1914, no: 6193, s. 3.

¹⁸³ "Ermeni Patrikinin İstifası", *İkdam*, 10 Mayıs 1914, no: 6184, s. 3; "Ermeni Patriki ile Mülakat", *Tanin*, 11 Mayıs 1914, no: 1934, s. 1.

¹⁸⁴ Erzurum Sancağından toplam altı mebus çıkarıldı. Bitlis eski naibi Raif Efendi 228, eski mebus

Patrikhane-Taşnaksutyun çekişmesinin en yoğun yaşandığı seçim çevrelerinde biri de Van oldu. Taşnak ikinci seçmenler Patrikhanenin gösterdiği adaylara oy vermedi¹⁸⁵. Kendi adaylarını çıkarmak isteyen Taşnaksutyun üyeleri Hınçak ve Ramgavar mensuplarını darp ve tehdit etti¹⁸⁶. Van'dan Taşnak üyesi Vramyan ve Papazyan mebus seçildiler. Böylece 3. Dönem Meclis-i Mebusanı'nda 15 Ermeni mebus yer aldı¹⁸⁷. Bu sayı İttihat ve Terakki Fırkası Genel Merkezi'nin Ermenilere verdiği sözden bir eksikti. İttihat ve Terakki Fırkası Genel Sekreteri Mithat Şükrü'nün tahmini tutmuştu.

II. Meşrutiyet Dönemi'nde; 1914 Meclis-i Mebusan'ı için seçilen mebuslardan beşi; Hallacyan, Zohrab, Der Garabetyan, Boşgezenyan ve Serengülyan üç dönemde de mebusluk yaptılar. Çıracıyan ile Vramyan 2. Dönem'de de, Papazyan ise 1. Dönem'de de mebusluk yapmışlardı¹⁸⁸. Yedi mebus; Tomayan, Çeraz, Medetyan, Hırlakyan, Barsamyan, Nalbantyan ve İhsan Onnik ise II. Meşrutiyet döneminde ilk kez 1914 seçimlerinde mebus oldular.

VIII. 1914 Meclis-i Mebusan'ında Ermeni Mebuslar

II. Meşrutiyet'in 3. Dönem Meclis-i Mebusan'ı yirmi bir aylık bir aranın ardından 14 Mayıs 1914'te açıldı¹⁸⁹. Savaş Meclisi olma özelliğini de gösteren bu Meclisin çalışmaları fevkalade toplantı süresiyle başladı. Meclis'in açılışında on Ermeni mebus; İsteyan Çıraçyan, Onnik İhsan, Bedros Hallacyan, Krikor Zohrab, Dikran Barsamyan, Matyos Nalbantyan, Karabet Tomayan, Hagop Hırlakyan, Keğam Der Garabetyan ve Artin Boşgezenyan hazır bulundular. Aynı gün yemin ettiler¹⁹⁰. 16 Mayıs'ta bu mebuslar Meclis-i Mebusan'da özel bir toplantı

Hacı Hafız Ziya Efendi 220, eski mebus Hüseyin Tosun 220, eski mebus Seyfullah Efendi 144 oyla mebus seçildiler. "Erzurum Mebusları", *Tanin*, 19 Mayıs 1914, no: 1941, s. 1.

¹⁸⁵ "Van Müntehib-i sanileri", *İkdam*, 1 Nisan 1914, no: 6145, s. 3.

¹⁸⁶ "İntihabat ve Ermeni Fırkaları", *İkdam*, 30 Nisan 1914, no: 6174, s. 2.

¹⁸⁷ Kimi kaynaklarda seçilen Ermeni mebusların 12, kimilerinde de 11 olduğu görülmektedir. Örneğin Erdem Karaca'nın verdiği mebuslar sayıldığında 12 sayısına ulaşılmaktadır. Karaca, Van'dan seçilen Papazyan ve Vramyan ile Bitlis'ten seçilen Minas Çeraz'ı anmamıştır. Karaca, a.g.m., s. 99. Recep Karacakaya'da da 11 Ermeni mebus seçilmiş görülmektedir. Karacakaya; Medetyan, Çeraz, Vramyan ve Papazyan'ı anmamıştır. A.g.m., s. 140.

¹⁸⁸ Karşılaştırmak için bkz. Feroz Ahmad-Dankward A. Rustow, "İkinci Meşrutiyet Döneminde Meclisler: 1908-1918", *Güney-Doğu Avrupa Araştırmaları Dergisi*, sayı 4-5 (1976), s. 266-284. Bu eserde Stephan Çıracıyan ile Stepan İspartalyan karıştırılmış ve Çıracıyan 1, 2 ve 3. Dönemde mebus gösterilmiştir. 1. Dönemde seçilen Stepan İspartalyan'dır.

¹⁸⁹ "Meclis-i Umumi", *Tanin*, 14 Mayıs 1914, no: 1936, s. 1.

¹⁹⁰ *Meclis-i Mebusan Zabıt Ceridesi (MMZC)*, Devre (D) 3, Cilt (C) 1, İçtima Senesi (İç.S) 1, İnikad

yaptılar. Gerek encümenlerde gerekse meclis toplantılarında Ermenileri ilgilendiren konularda nasıl bir yol izleyeceklerini tartıştılar. Hükümetle aynı amaçları benimsediklerinde uzlaşan Ermeni mebuslar ülkenin refah ve saadetini ilgilendiren her konuda hükümeti destekleme kararı aldılar. Islahat ve askere alma konularını da tartışan Ermeni mebuslar İdare-i Vilayet ve Ahz-ı Asker kanunlarında düzeltim yapılmasını istemeye de karar verdiler¹⁹¹.

Meclis'in açılışı için pek çok kutlama telgrafı gelmişti. Bunlar arasında Taşnaksutyun adına Atmacıyan tarafından gönderilen telgraf da Meclis'te okundu¹⁹². 18 Mayıs'ta sekiz Ermeni mebusun seçim mazbataları Meclis'e geldi. Çıraçıyan, Onnik, Boşgezenyan, Barsamyan, Nalbantyan, Tomayan, Hırlakyan ve Der Garabetyan'ın mebuslukları onaylandı¹⁹³. İstanbul mebusu seçilen Hallacyan'ın seçim mazbatasını 19 Mayıs'ta¹⁹⁴, Zohrap'ınki ise 27 Mayıs'ta okunarak kabul edildi¹⁹⁵. Aynı gün, yani 27 Mayıs'ta Erzurum mebusu seçilen Serengülyan Meclis'e katılarak yemin etti¹⁹⁶. Serengülyan'ın mazbatasını 1 Haziranda¹⁹⁷, Medetyan'ın 6 Haziran'da¹⁹⁸, Van mebusları Papazyan ile Vramyan'ın mazbataları ise ancak 24 Aralık 1914 günü mecliste okunarak kabul edildi¹⁹⁹. Mebuslukları onaylandığında son ikisi Meclis'te değildi. Papazyan'ın mevsim koşulları nedeniyle izin isteği 28 Aralık'ta Meclis'te görüşüldüğünde tepki aldı. Muş milletvekilleri bile geldiği halde, özrünün nasıl mazur görülebileceği soruldu²⁰⁰. Vartkes'in savunusuna karşın encümene gönderilen izin isteği ancak 20 Ocak 1915'te Mecliste onaylandı²⁰¹. Vramyan ise Van ve çevresinde baş gösteren olaylar nedeniyle seçmenlerinin kendisinden Hükümet ile Ermeni milleti arasında aracılık yapmasını istediğini belirterek izin talep etmişti. İstek üzerine söz alan Vartkes, Vramyan'ın Van'da bulunmasını gerektiren nedenlerin Papazyan'ın da Muş'ta bulunmasını gerektirdiğine işaret etti. Amaçlarının devlete, millete ve Osmanlılığa hizmet olduğunu

(İ.) 1, s. 9 (Fevkalade İçtima (Fİ) 1 Mayıs 1330/14 Mayıs 1914).

¹⁹¹ "Ermeni Mebusların İçtima", *İkdam*, 18 Mayıs 1914, no: 6192, s. 2.

¹⁹² *MMZC*, D. 3, C. 1, İç.S. 1, İ. 2, s. 9 (Fİ. 5 Mayıs 1330/18 Mayıs 1914).

¹⁹³ *MMZC*, D. 3, C. 1, İç.S. 1, İ. 2, s. 9-16 (Fİ. 5 Mayıs 1330/18 Mayıs 1914).

¹⁹⁴ *MMZC*, D. 3, C. 1, İç.S. 1, İ. 3, s. 21 (Fİ. 6 Mayıs 1330/19 Mayıs 1914).

¹⁹⁵ *MMZC*, D. 3, C. 1, İç.S. 1, İ. 5, s. 42 (Fİ. 14 Mayıs 1330/27 Mayıs 1914).

¹⁹⁶ Aynı yer, s. 43.

¹⁹⁷ *MMZC*, D. 3, C. 1, İç.S. 1, İ. 7, s. 77 (Fİ. 19 Mayıs 1330/1 Haziran 1914).

¹⁹⁸ *MMZC*, D. 3, C. 1, İç.S. 1, İ. 11, s. 160-161 (Fİ. 24 Mayıs 1330/6 Haziran 1914).

¹⁹⁹ *MMZC*, D. 3, C. 1, İç.S. 1, İ. 4, s. 33 (Fİ. 10 Kanun-ı evvel 1330/23 Aralık 1914).

²⁰⁰ *MMZC*, D. 3, C. 1, İç.S. 1, İ. 7, s. 80 (Fİ. 15 Kanun-ı evvel 1330/28 Aralık 1914).

²⁰¹ *MMZC*, D. 3, C. 1, İç.S. 1, İ. 15, s. 210 (Fİ. 7 Kanun-ı sâni 1330/20 Ocak 1915).

belirtti. Papazyan'ın izin isteği de kabul edildi²⁰².

Taşnak liderlerinden olan Vramyan ve Papazyan bir daha meclis toplantılarına katılmadı. 1914 meclisi için Patrikhane'nin adayı olarak Bitlis'ten seçilen Çeraz ise açılış da dahil hiçbir oturumda yer almadı²⁰³. Ergani Mebusu Çıracıyan ile Erzurum Mebusu Medetyan'ın Meclisteki varlıkları ise kimi yasa önerilerine verdikleri oylarla sınırlı kaldı. Van mebuslarından yalnızca Vramyan iki yasanın oylanmasında Meclis'te bulundu. Hem Vramyan hem de Papazyan hiç söz almadı. Papazyan'ın söz almamasında Türkçesinin yetersiz olması da etkili oldu²⁰⁴. Buna karşın Boşgezenyan, Zohrap ve Serengülyan 1914 Meclis-i Mebusanı'nın en aktif üyeleri arasında yer aldılar. Mecliste daha çok ekonomik ve hukuksal konularda söz alan Ermeni mebuslar, askeri ve toplumsal konularda da seçim çevrelerinin gereksinimlerine işaret ettiler.

²⁰² *MMZC*, D. 3, C. 1, İ.ç.S. 1, İ. 15, s. 210-211 (Fİ. 7 Kanun-ı sâni 1330/20 Ocak 1915).

²⁰³ Minas Çeraz'ın mazbatasının onaylandığına dair bir kayıt bulunamamıştır. Sadaretin 28 Kasım 1916 tarihli yazısında devamsız olarak ele alındığı ve hakkında bilgi verilmiş olduğu dikkate alınırsa mebusluğunun geçerli sayıldığı düşünülebilir.

²⁰⁴ Minassian, a.g.m., s. 163.

1914 Meclis-i Mebusan'ında Ermeni Mebusların Faaliyetleri ²⁰⁵											
MEBUS İSİMLERİ VE SEÇİM ÇEVRELERİ	ÖNERGE		TEKLİF	TELGRAF	BEYANAT	SÖZ ALMA					
	Soru	Gensoru				Siyasal	Hukuksal	Ekonomik	Askeri	Toplumsal	Diğer
(H)Agob Hırlakyan (Maraş)											
Artin Boşgezenyan (Halep)	2		1			2	22	22	1	3	1
Bedros Hallacyan (İstanbul)								10	2		1
Krikor Zohrap (İstanbul)						1	4	22	4	5	1
İhsan Onnik (İzmir)							1	9		2	
Minas Çeraz (Bitlis)											
Vartkes Serengülyan (Erzurum)							5	14	4	5	4
Osep Medetyan (Erzurum)											
Keğam Der Garabetyan (Muş)							1	3	2	4	1
Karabet Tomayan (Kayseri)								3		1	
Dikran Barsamyan (Sivas)							2	9	1	1	
Vahan Papazyan (Van)											
Vramyan (Van)											
Stepan Çıracıyan (Ergani)											
Matyos Nalbantyan (Kozan)	1						1	16	2	2	1

²⁰⁵ Şaduman Halıcı, “1914 Meclis-i Mebusan Seçimlerinde Ermeniler”, <http://turksandarmenians.marmara.edu.tr/tr/1914-meclis-i-mebusan-secimlerinde-ermeniler/> erişim02.10.2016.

Tehcir sevk ve iskan kanununun ardından²⁰⁶ Ermeni mebusların devamsızlıkları dolayısıyla Meclis-i Mebusan Başkanlığı Sadrazamlığa başvurarak bilgi talep etti. Sadaretin 28 Kasım 1916 tarihli yazısına göre Vramyan'ın Van İsyanı sırasında (Nisan 1915) Bitlis civarında, Papazyan'ın da Muş'ta öldükleri belirlendi²⁰⁷. Mamuretülaziz Mebusu Mehmet Sait Efendi “cezalarını çeksinler” diyerek iki Ermeni mebusun sonlarını onaylarken, onun öfkesini başkan “herhalde bir mebus için iyi bir akıbet değildir” diyerek topladı. Yine Sadaretin yazısına göre Erzurum Mebusu Vartkes ve İstanbul Mebusu Zohrab Diyarbakır Divan-ı Harb-i Örfisi'nin talebi üzerine Diyarbakır'a giderlerken²⁰⁸ Çerkez Ahmet ile çetesi efendi tarafından katledilmişler, katilleri de Şam Divan-ı Harb-i Örfisi'nce yargılanarak idam edilmişti²⁰⁹. Ayrıca Ergani Mebusu Çıracıyan'ın vefat ettiği, Kayseri Mebusu Tomayan'ın ise 1915 toplantı yılından önce ülkeden ayrıldığı ve bir daha geri dönmediği belirlenmişti. Türk kaynaklarında “Kiraz Efendi” olarak anılan Minas Çeraz ise seçimlerden sonra, seferberlikten önce Avrupa'ya gitmiş ve bir daha dönmemişti²¹⁰.

Aralık 1916'da Meclis-i Mebusan üyeleri; Çeraz, Zohrab, Vartkes, Papazyan, Vramyan, İsteyan ve Tomayan'dan boşalan sandalyelerin doldurulması kararını aldı²¹¹. Ancak yerlerine seçilen yeni mebuslardan hiçbiri Ermeni değildi.

²⁰⁶ Tehcir Sevk ve İskan Kanunu ve uygulaması için bkz. Salâhi R. Sonyel, *Ermeni Tehciri ve Belgeler*, Baylan Matbaası, Ankara 1978; Yusuf Halaçoğlu, *Ermeni Tehciri ve Gerçekler (1914-1918)*, Türk Tarih Kurumu Yayınları, Ankara 2001; Bülent Bakar, *Ermeni Tehciri*, Atatürk Araştırma Merkezi Yayınları, Ankara 2009; Azmi Süslü, *Ermeniler ve 1915 Tehcir Olayı*, Ankara 1990.

²⁰⁷ Osmanlı Devleti 1 Kasım 1914'te savaşa girip seferberlik emrini yayınladığında Vramyan ve Papazyan'ın da liderliklerini yaptığı Van Taşnak yönetimi, Ermeni gençlerinin askere alınmasını onaylamamıştı. 16 Nisan 1915'de Taşnak yerel yöneticilerinden İşkhan ve üç arkadaşının öldürülmesi ile ilgili bilgi almak üzere 17 Nisan'da Van Valisi Cevdet Bey'in makamına giden Vramyan tutuklanmıştı. Bkz. Minassian, a.g.m., s. 205-206. Papazyan ise daha Tehcir sevk ve iskan kanunundan önce Rusya'daki Ermeni taburlarına katılmış ve bu taburlarla Doğu Anadolu'ya geçmişti. BOA, DH.EUM.2.Şb., 68/26, 19 Safer 1333 (6 Ocak 1915).

²⁰⁸ Vartkes, 23 Mayıs 1331 (5 Haziran 1915)'de saat 23:57'de Konya'dan Dâhiliye Nazırı Talat Bey'e çektiği telgrafta kendisinin romatizma, Zohrab'ın ise kalp hastalığı bulunduğu işaret ederek yolculuğun zorlukları nedeniyle “sağ yetişemeyeceklerini” söylemiş, Talat Bey'den “Bendeniz ve Zohrab efendi pek yakın tanıdığınız gibi böyle bir felakete müstahak olmadığınızı bildiğinizden” acil önlem almasını rica etmiştir. BOA, DH.EUM.2.Şb., 7/70-1.

²⁰⁹ Ahrar taraftarı ve Ermeni Milli Meclisi üyesi Krikor Zohrab ve İttihat ve Terakki Fırkası'na yakınlığı ile tanınan Vartkes Serengülyan'ın öldürülmesi ile ilgili farklı bir yorum için bkz. Nesim Ovadya İzrail, *1915 Bir Ölüm Yolculuğu Krikor Zohrab*, Pencere Yayınları, İstanbul 2013; Ahmet Refik Altınay, *İki Komite İki Kıtâlı Kafkas Yollarında*, Tarih Vakfı Yurt Yayınları, İstanbul 2010, s. 40-43.

²¹⁰ *MMZC*, D. 3, C. 1, İ.ç.S. 3, İ. 28, s. 122-123 (Fİ. 28 Teşrin-i sâni 1332/11 Aralık 1916).

²¹¹ *MMZC*, D. 3, C. 1, İ.ç.S. 3, İ. 28, s. 123 (Fİ. 28 Teşrin-i sâni 1332/11 Aralık 1916).

Örneğin Zohrap'tan boşalan İstanbul mebusluğuna eski belediye başkanlarından İsmet Bey, Çıracıyan'dan boşalan Ergani Madeni mebusluğuna eski Kastamonu Valisi Reşit Paşa seçilmişlerdi²¹².

Tehcir uygulamasının başlamasının ardından kimi Ermeni mebuslar ise uygulama dışında bırakılmışlardı. Örneğin, Emniyet Genel Müdürlüğü'nden Halep vilayetine çekilen telgrafla Hagob Hırlakyan ile ailesinin “ihraç olunmaması” bildirilmiş²¹³, Hırlakyan ve akrabalarının ticaret ve ev eşyalarının satılmasına yönelik girişim ise Maraş mutasarrıflığına çekilen telgrafla engellenmişti²¹⁴.

Böylece 1914'te 15 mebusla yasama çalışmalarına başlayan Ermeniler, Tehcirin uygulanmasından sonra 8 mebusla; Onnik İhsan, Bedros Hallacyan, Dikran Barsamyan, Matyos Natbantyan, Hagop Hırlakyan, Keğam Der Garabetyan, Artin Boşgezenyan, Osep Medetyan ile 1918'e kadar Osmanlı Meclis-i Mebusanı'nda temsil edilmeyi sürdürmüşlerdi.

²¹² BOA, DH.İUM., 12/4.

²¹³ BOA, DH.ŞFR., 55/3, 4 Şevval 1333 (15 Ağustos 1915).

²¹⁴ BOA, DH.ŞFR., 63/229, 4 Receb 1334 (7 Mayıs 1916).

Sonuç

1914 seçim sonuçlarını etkileyen üç aktör vardı. İttihat ve Terakki Fırkası, Ermeni Patrikhanesi ve Taşnaksutyun Cemiyeti. İttihat ve Terakki Fırkası, ülkenin içinde bulunduğu iç ve dış sorunlar nedeni ile de olsa Ermenilerle uzlaşmak ve onların seçimlere katılımını sağlamak yolunda uzlaşmacı bir tavır benimsemişti. Siyasal iktidarın karşısına nisbi temsil sisteminin uygulanması, yirmi Ermeni mebus çıkarılması ve Ermeni mebusların yine Ermenilerce seçilmesi istekleriyle çıkan Ermeni dini ve siyasi temsilcileri ise bu isteklerinin kabul edilmesi için ıslahat görüşmelerini koz olarak kullandı. Seçimleri boykot ederek siyasal iktidarı zorladı. İttihat ve Terakki Fırkası bu süre içinde ne yirmi mebus isteğini ne de Ermeni mebusların Ermenilerce seçilmesini kabul etti. Uzlaşma ve boykottan dönüşün doğu illeri için iki Avrupalı müfettiş atanmasını öngören Yeniköy Antlaşması'nın imzalanmasından sonra olması da Ermeniler için asıl önemli olanın ıslahat olduğunu gösterdi. Ermeniler, seçimlere katılma kararı aldı. Ancak bu kez sorun, gösterilecek mebus adayları oldu. Patrikhane ile Taşnaksutyun arasında çıkan ciddi anlaşmazlıklar kimi seçim çevrelerinde şiddete dönüştü. Buna karşın İttihat ve Terakki Fırkası'nın da desteği ile Ermeniler, 15 mebus ile 3. Dönem Meclis-i Mebusan'ında temsil edildiler. Böylece 1908 ve 1912'ye göre daha fazla temsil istekleri gerçekleşmiş oldu. Ermeni mebusların pek çoğu Meclis-i Mebusan'da aktif rol oynadı. Ancak Türkçe bilmediği için sıkıntı çekenler de oldu. Savaş Meclisi olma özelliğini taşıyan 1914 Meclis-i Mebusanı hükümetin aldığı Tehcir Sevk ve İskân Kanunu ardından ise ancak 8 Ermeni mebusla yasama çalışmalarını sürdürebildi.

Kaynakça

Arşiv Belgeleri

Başbakanlık Osmanlı Arşivi (BOA)

Dahiliye Nezareti (DH.)

Sicill-i Nüfus İdare-i Umumiyesi Tahrirat (DH.SN.THR.)

Emniyet-i Umumiye (DH.EUM.) 2.Şb.

İdare-i Umumiye (DH.İUM.)

Şifre Kalemi (DH. ŞFR.)

Meclis Zabıtları

Düstur, I. Tertip, C. 2, (<http://acikerisim.tbmm.gov.tr:8080/xmlui/handle/11543/67>, 02.10.2015).

Düstur, II. Tertip, C. 1, Matbaa-i Âmire, Dersaadet 1329.

İntihâb-ı Mebusan Kanunu, Karabet Matbaası, Dersaadet 1324.

Meclis-i Mebusan Zabıt Ceridesi, Devre 3, Cilt 1, İçtima Senesi 1, 3.

Gazeteler

İkdam

Takvim-i Vekayi

Tanin

Tasfir-i Efkâr

Tercüman-ı Hakikat

Vakit

Kitap ve Makaleler

Ahmad, Feroz, “İttihatçıların, Osmanlı İmparatorluğu’ndaki Rum, Ermeni ve Yahudi Cemaatleriyle Olan İlişkileri 1908-1914”, *İttihatçılıktan Kemalizme*, çev. Fatmagül Berktaş, Kaynak Yayınları, İstanbul 1996.

_____ - Dankward A. Rustow, “İkinci Meşrutiyet Döneminde Meclisler: 1908-1918”, *Güney-Doğu Avrupa Araştırmaları Dergisi*, sayı 4-5 (1976), s. 266-284.

Altınay, Ahmet Refik, *İki Komite İki Kıtâl Kafkas Yollarında*, Tarih Vakfı Yurt Yayınları, İstanbul 2010.

Avagyan, Arsen, “İttihat ve Terakki Cemiyeti ile Ermeni Siyasî Partileri

Arasındaki İlişkiler”, çev. Ludmilla Denisenko, *Ermeniler ve İttihat ve Terakki-İşbirliğinden Çatışmaya*, Aras Yayıncılık, İstanbul 2005.

Bakar, Bülent, *Ermeni Tehciri*, Atatürk Araştırma Merkezi Yayınları, Ankara 2009.

Bayur, Yusuf Hikmet, *Türk İnkılâbı Tarihi*, I, TTK Basımevi, Ankara 1983.

Bebiroğlu, Murat, *Tanzimat'tan II. Meşrutiyet'e Ermeni Nizamnameleri*, Orhan Matbaacılık, İstanbul 2003.

Birinci, Ali, *Hürriyet ve İtilaf Fırkası – II. Meşrutiyet Devrinde İttihat ve Terakkiye Karşı Çıkanlar*, Dergâh Yayınları, İstanbul 1990.

Bozkurt, Gülnihâl, *Alman-İngiliz Belgelerinin ve Siyasî Gelişmelerin Işığında Gayrimüslim Osmanlı Vatandaşlarının Hukukî Durumu (1839-1914)*, TTK Basımevi, Ankara 1989.

Demir, Fevzi, *Osmanlı Devleti'nde II. Meşrutiyet Dönemi Meclis-i Mebusan Seçimleri 1908-1914*, İmge Kitabevi, Ankara 2007.

Güneş, İhsan, *Türk Parlamento Tarihi Meşrutiyete Geçiş Süreci: I. Ve II. Meşrutiyet*, I, TBMM Vakfı Yayınları, Ankara 1997.

Halaçoğlu, Yusuf, *Ermeni Tehciri ve Gerçekler (1914-1918)*, Türk Tarih Kurumu Yayınları, Ankara 2001.

İzrail, Nesim Ovadya, *1915 Bir Ölüm Yolculuğu Krikor Zohrab*, Pencere Yayınları, İstanbul 2013.

Karaca, Erdem, “1914 Seçimleri Sürecinde İttihat ve Terakki Partisi'nin Ermenilerle Uzlaşma Çabalarının Osmanlı Basınına Yansıması”, *Hacettepe Üniversitesi CTAD*, X/19 (Bahar 2014), s. 77-104.

Karacakaya, Recep, *Ermeni Meselesi Kronoloji ve Kaynakça*, Gökkuşbu Tarih Dizisi 6, Bilimevi Basım Yayın Ltd. Şti, İstanbul 2005.

_____, “Meclis-i Mebusan Seçimleri ve Ermeniler (1908-1914)”, *Yakın Dönem Türkiye Araştırmaları*, II/3 (2003), İstanbul 2004, s. 127-142.

Kili, Suna - Şeref Gözübüyük, *Sened-i İttifaktan Günümüze Türk Anayasa Metinleri*, Türkiye İş Bankası Yayınları, İstanbul 2006.

Lewis, Bernard, *Modern Türkiye'nin Doğuşu*, TTK, Ankara 1991.

Minassian, Gaidz. F., “Birinci Dünya Savaşı Öncesinde İttihat ve Terakki Cemiyeti ile Ermeni Devrimci Federasyonu Arasındaki İlişkiler”, çev. Mutlucan Şahan, *Ermeniler ve İttihat ve Terakki İşbirliğinden Çatışmaya*, Aras Yayınları, İstanbul 2005.

Münir Süreyya Bey, *Ermeni Meselesinin Siyasî Tarihçesi (1877-1914)*, Başbakanlık Devlet Arşivleri Genel Müdürlüğü Yayını, Ankara 2001.

Sonyel, Salâhi R., *Ermeni Tehciri ve Belgeler*, Baylan Matbaası, Ankara 1978.

Süslü, Azmi, *Ermeniler ve 1915 Tehcir Olayı*, Ankara 1990.

Şafak, Ali, “Der-i Saadet Ermeni Patriğinin Suret-i İntihabına Dair Nizamname Hükümleri ve Hukukî Açından Kısa Bir Değerlendirme”, *Dünden Bugüne Türk Ermeni İlişkileri*, ed. İdris Bal-Mustafa Çufalı, Nobel Yayın Dağıtım, Ankara 2003, s. 105-109.

Türkmen, Zekeriya, *Vilayât-ı Şarkîye (Doğu Anadolu Vilayetleri) Islahat Müfettişliği 1913-1914*, TTK, Ankara 2006.

Uras, Esat, *Tarihte Ermeniler ve Ermeni Meselesi*, Belge Yayınları, İstanbul 1976.

İnternet Kaynakları

Akın, Fehmi, “1863 Tarihli ‘Nizamname-i Millet-i Ermeniyan’ Bağlamında Osmanlı Devletinin Ermenilere Yönelik Tutumu”, <http://turksandarmenians.marmara.edu.tr/tr/1863-tarihli-nizamname-i-millet-i-ermenian-baglaminda-osmanli-devletinin-ermenilere-yonelik-tutumu/> erişim 02.10.2015.

Halıcı, Şaduman, “1914 Meclis-i Mebusan Seçimlerinde Ermeniler”, <http://turksandarmenians.marmara.edu.tr/tr/1914-meclis-i-mebusan-secimlerinde-ermeniler/> erişim 02.10.2016.

Türkmen, Zekeriya, “Doğu Anadolu Islahatı ve Yeniköy Antlaşması”, <http://turksandarmenians.marmara.edu.tr/tr/dogu-anadolu-islahati-ve-yenikoy-anlasmasi/> erişim 08.10.2015.

Olgun, Kenan, “1912 ‘Sopalı’ Meclis-i Mebusan Seçimlerinde Ermeniler”, *Yeni Türkiye*, 60/2014. <http://haypedia.com/makale/Osmanl%C4%B1%20Tarihi/d537d5d8-7623-4fad-9ab5-a7e5cdedc5b6.pdf>.